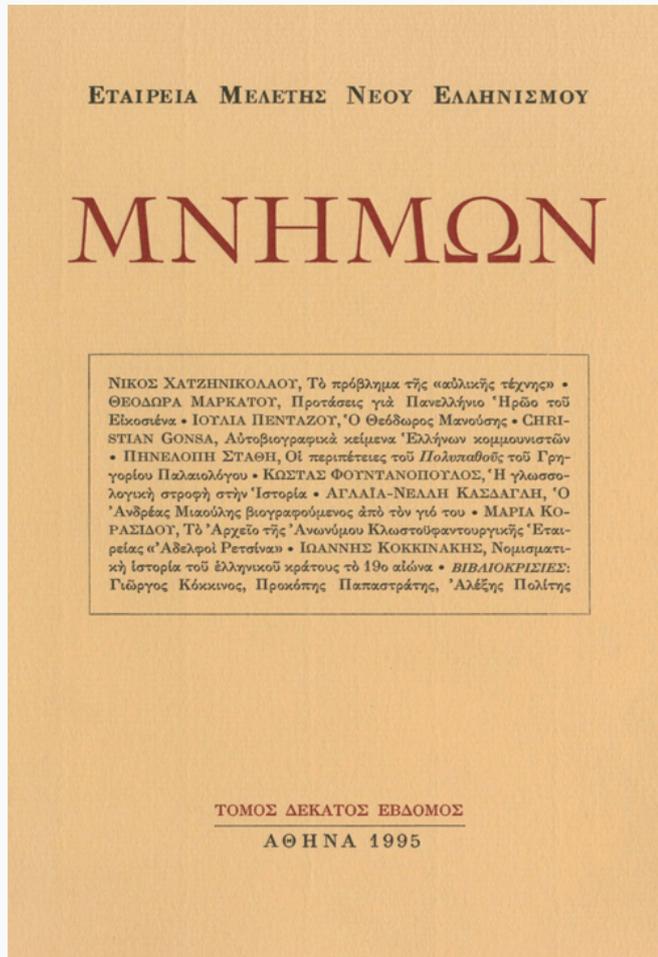

Μνήμων

Τόμ. 16 (1994)

**ΕΛΑΙΟΤΡΙΒΕΙΑ, ΜΥΛΟΙ, ΦΟΥΡΝΟΙ, ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ
ΣΤΟΝ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟ ΧΩΡΟ ΤΟΝ 17ο ΑΙΩΝΑ.
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ
ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΜΥΚΟΝΟΥ**

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.547](https://doi.org/10.12681/mnimon.547)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ. (1994). ΕΛΑΙΟΤΡΙΒΕΙΑ, ΜΥΛΟΙ, ΦΟΥΡΝΟΙ, ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΣΤΟΝ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟ ΧΩΡΟ ΤΟΝ 17ο ΑΙΩΝΑ. ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΜΥΚΟΝΟΥ. *Μνήμων*, 16, 37-70. <https://doi.org/10.12681/mnimon.547>

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΛΑΙΟΤΡΙΒΕΙΑ, ΜΥΛΟΙ, ΦΟΥΡΝΟΙ, ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ
ΣΤΟΝ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟ ΧΩΡΟ ΤΟΝ 17ο ΑΙΩΝΑ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ
ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΜΥΚΟΝΟΥ

Τα ελαιοτριβεία, οι μύλοι, οι φούρνοι και οι εκκλησίες στο νησιωτικό χώρο υπήρξαν πεδία οικονομικής δραστηριότητας, στην εκμετάλλευση των οποίων μπορεί κανείς να παρατηρήσει ένα κοινό χαρακτηριστικό: η μορφή της συνιδιοκτησίας αποτέλεσε συχνά τον τρόπο οικονομικής ενεργοποίησής τους. Το φαινόμενο είναι ανάλογο —αλλά και αρκετά διαφορετικό— με τη συνιδιοκτησία πλοίων που γνωρίζει ευρύτατη διάδοση στο νησιωτικό χώρο¹. Βέβαια, η συνιδιοκτησία και η συνήθως ακολουθούσα συνεκμετάλλευση, δεν υπήρξε η μοναδική μορφή λειτουργίας των εγκαταστάσεων που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε σχηματικά εξωαγροτικές². Εμφανίζεται όμως με συχνότητα που επιτρέπει την ανίχνευση και την επισήμανσή της.

Στις υπόλοιπες κατηγορίες ακινήτων, είτε αυτά είναι αγροτικά (χωράφια, βοσκότοποι, κτίσματα συνδεδεμένα με την αγροτική ζωή, κτηνοτροφικές εγκα-

Το κείμενο που ακολουθεί βασίζεται σε ανακοίνωση που έγινε στην Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού στις 24 Νοεμβρίου 1993. Ορισμένα στοιχεία που αφορούν τη Μύκονο και παρουσιάζονται εδώ χωρίς λεπτομερή τεκμηρίωση, αναλύονται διεξοδικότερα σε διδακτορική διατριβή που ετοιμάζω με θέμα τις οικονομικές συναλλαγές στο νησί αυτό κατά τον 17ο αιώνα.

1. Για το ζήτημα της συνιδιοκτησίας στα πλοία βλ. πρόχειρα Ι. Μανιατόπουλος, *Το ναυτικόν δίκαιον της Ύδρας (1757-1821)*, Αθήνα 1939, σ. 31-35· Ευ. Αθηναίος, *Το δίκαιον της προεπαναστατικής ναυτιλίας των Ελλήνων*, Αθήνα 1973, σ. 37-38· Β. Κρεμμυδάς, *Ελληνική Ναυτιλία 1776-1835*, τ. 2, Αθήνα 1986, σ. 20-23 και 54-55.

2. Η συνεκμετάλλευση βέβαια δεν αποτέλεσε τον αποκλειστικό τρόπο λειτουργίας των πρώιμων βιοτεχνικών εγκαταστάσεων. Δεν διακρίνεται έτσι στις σαπυνοποιίες της Κρήτης (βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Οι σαπυνοποιίες της Κρήτης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1974, σ. 22-23, 27, 31-32) ούτε στην πυριτιδοποιία, όπου στη Δημητσάνα μία οικογένεια, αυτή των Λαμπάρδηδων, εμφανίζεται να έχει στην κατοχή της δύο τουλάχιστον μαρουτόμυλους (βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Οι απαρχές της πυριτιδοποιίας στη Δημητσάνα», *Τα Ιστορικά*, 16 (1992), σ. 7).

ταστάσεις), είτε αστικά (σπίτια, αποθήκες, εργαστήρια), το φαινόμενο της συνιδιοκτησίας εμφανίζεται περιστασιακά, δεν αποτελεί συνήθη πρακτική των κατοίκων και κυρίως δεν αποκτά το χαρακτήρα της από κοινού εκμετάλλευσης. Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται και από τις αγοραπωλησίες που διενεργούνται στη Μύκονο αλλά και ευρύτερα στο νησιωτικό χώρο τον 17ο αιώνα, όπου οι πράξεις με δύο ή περισσότερους αγοραστές είναι συρρικνωμένες αριθμητικά, αλλά και από τις διαθήκες, όπου η τάση του διαθέτη ήταν να καταλείπει στους κληρονόμους του ακέραια —μικρού έστω μεγέθους— ακίνητα.

Κάποιες άλλες μορφές συνιδιοκτησίας, που εμφανίζονται σε αγροτικά κυρίως ακίνητα, υπακούουν πάλι σε διαφορετικές νομικές και οικονομικές αναγκαιότητες από αυτές των ακινήτων που εξετάζουμε εδώ³. Τέτοιες περιπτώσεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν:

α) Συμβάσεις εμφυτεύσεων, όπου υπάρχει η δέσμευση ότι μετά την απόδοση καρπού το κτήμα θα μοιραστεί μεταξύ του ιδιοκτήτη και του καλλιεργητή⁴. Η συνιδιοκτησία στην περίπτωση αυτή όμως είναι εφήμερη, δεν υφίσταται ουσιαστικά, διότι μόλις το αγρόκτημα γίνει οικονομικά εκμεταλλεύσιμο, τότε ο κάθε συμβαλλόμενος γίνεται κάτοχος αποκλειστικά και μόνο του τμήματος εκείνου που είχε συμφωνηθεί ότι θα του ανήκει.

3. Αναλογίες επίσης ίσως μπορεί να θεωρηθεί ότι παρουσιάζει και η σύμβαση «τέλους» που συναντάται στη Νάξο τον 16ο αιώνα και σύμφωνα με την οποία ο ένας συμβαλλόμενος αγόραζε και κατείχε τμήμα της παραγωγής μιας καλλιεργήσιμης έκτασης. Στην περίπτωση αυτή ο κάτοχος του τέλους δεν είχε καμία ανάμειξη στην καλλιέργεια και κανένα ενδιαφέρον για την απόδοση του αγροκτήματος, διότι αυτός λάμβανε σταθερά και ακώλυτα την ποσότητα καρπών που είχε προαγοράσει σε ετήσια βάση, ανεξάρτητα από το αν αυτή είχε παραχθεί ή όχι. Συνεπώς ορθά έχει παρατηρηθεί ότι η σύμβαση αυτού του είδους ουσιαστικά ισοδυναμούσε με έναν ιδίτυπο δανεισμό, βλ. Ι. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, (E.A.I.E.A.), 4 (1951), σ. 134-136.

4. Σημειώνουμε για παράδειγμα σύμβαση από τη Μύκονο με χρονολογία 17 Μαρτίου 1667 (Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακά πράξεις Μυκόνου των ετών 1663-1779», *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, 3 (1960), έγγρ. 725, στο εξής για συντομία X.77 που είναι ο ταξινομικός αριθμός του κώδικα που έχει εκδόσει ο Γ. Πετρόπουλος στο παραπάνω έργο του), σύμφωνα με την οποία ο Γ. Μωραΐτης δίνει στους Μ. και Γ. Ροδέλη ένα «γεροντάμπελο» (να το κοπιάζουν και να το φυτεύουν) και μετά να περάσει το μισό στην ιδιοκτησία των δύο αδελφών-καλλιεργητών. Οι τελευταίοι αποκτούν ταυτόχρονα και δικαίωμα προτίμησης σε περίπτωση πώλησής του άλλου μισού, σε τιμή που θα οριστεί από στιμαριστή. Επίσης από την περιοχή της Δημητσάνας υπάρχει σύμβαση της 18ης Απριλίου 1664, όπου συμφωνείται για ένα αμπέλι (να το φυτέψουμε μισιακό, ωσάν το ξέρεη η χώρα μας, όσο που να καρπίση το αμπέλι καλά, και μετ' αυτό να μοιράζωμεν το αμπέλι στη μέση, το μισό να παίρνη το μοναστήρι και το άλλο μισό εμείς, όσοι θέλωμε φυτέψη το αμπέλι), βλ. Τ. Γριτσόπουλος, «Πωλητήρια και άλλα έγγραφα της παρά την Δημητσάναν μονής του Φιλοσόφου (1626-1787)», *E.A.I.E.A.*, 3 (1950), σ. 126.

β) Κατοχή δένδρων εντός κτημάτων που ανήκουν σε άλλον ιδιοκτήτη⁵.

γ) Κατοχή του δικαιώματος καλλιέργειας αγροκτήματος και του δικαιώματος βοσκής σε αυτό, μετά τη συγκομιδή των καρπών, από διαφορετικούς ιδιοκτήτες. Τέτοια είναι η περίπτωση των «βολών» της Κέας ή ανάλογων ρυθμίσεων του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της χορτονομής, που έχουν παρατηρηθεί στην Κύθνο, στη Σκύρο, στη Μήλο και αλλού⁶.

Και στις δύο τελευταίες αυτές περιπτώσεις δεν υπάρχει συνιδιοκτησία αλλά αντίθετα, στην ουσία, διχασμός της ιδιοκτησίας. Οι δύο ιδιοκτήτες που φιλοξενούνται στον ίδιο χώρο κατέχουν αγαθά τα οποία διακρίνονται με σαφήνεια μεταξύ τους και μπορούν να πωληθούν, να δωρηθούν και γενικά να μεταβιβαστούν ως αυθύπαρκτα πράγματα. Παράλληλα ασκούν δραστηριότητες ανεξάρτητες, ενώ έχουν ανόμοια και συχνά αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα.

Αντίθετα, περιπτώσεις συνιδιοκτησίας που συναντάμε σε στέρνες βρίσκονται ίσως στην ίδια κατεύθυνση με τις εκμεταλλεύσεις που εξετάζουμε εδώ. Η ανάγκη διαχείρισης του —λιγιστού και ιδιαίτερα πολύτιμου στα νησιά— νερού ήταν φυσικό να ωθήσει τους κατοίκους σε πρακτικές που θα οδηγούσαν στην προσφορότερη αντιμετώπιση του προβλήματος⁷. Οι «συνεταιρι-

5. Κατά μία άποψη, η χωριστή ιδιοκτησία δένδρων και υποκείμενης γης είναι σύμφωνη με το οθωμανικό δίκαιο αλλά αντίκειται στο ρωμαϊκό, όπου ίσχυε η αρχή «το δένδρον τη γη συνεπάγεται», βλ. Ι. Βισβίτζης, «Αι μεταξύ συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εις την Χίο κατά την τουρκοκρατίαν», *Ε.Α.Ι.Ε.Α.*, 1 (1948), σ. 57. Επίσης βλ. Δ. Σιάτρας, *Οι αγοραπωλησίες ακινήτων στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 109-112. Ο Ν. Παναζόπουλος, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το Ελληνικόν*, τεύχ. Γ', Θεσσαλονίκη 1979, σ. 214-215, αναφερόμενος στο ίδιο θέμα διατηρεί επιφυλάξεις σχετικά με την προέλευση του δικαίου, ενώ ο Γ. Πετρόπουλος, «Νομικά έγγραφα Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835)», *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 3, τεύχ. 1, Αθήνα 1956, σ. 101-107, παραθέτοντας σχετικές πηγές, θεωρεί την προέλευση του θεσμού βυζαντινή. Από τη μεταγενέστερη βιβλιογραφία πωλητήριες πράξεις δένδρων ευρισκόμενων σε κτήματα άλλου ιδιοκτήτη, βλ. επίσης για την Κρήτη (W. Bakker - A. van Gemert, *Μανόλης Βαρούχας Νοταριακές πράξεις - Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο 1987, σ. 30-31, 89-90, 102-104, 106, 284, 289, κ.α.), για τη Νάξο (Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689*, ανάτυπο από την *Επετηρίδα του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, (E.K.E.I.E.A.), 29-30 (1982-1983), έγγρ. 661, σ. 903-4), για τη Χίο (Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακαί πράξεις Χίου των ετών 1724-1780», *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, 5 (Αθήνα 1963), έγγρ. 163, σ. 109), για τη Λευκάδα, σε απόφαση διαιτητών, (βλ. Αρ. Δημόπουλος, «Επτανησιακαί διαιτησίαι ΙΗ' αιώνας», *Νέον Αθηναίον*, 2 (1957), σ. 93 και 108), κ.λπ.

6. Βλ. σχετικά Ι. Βισβίτζης, «Αι βολαί της νήσου Κέας», *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, (E.E.B.Σ.), 19 (1949), ιδίως σ. 33-36, 46-53.

7. Ο γενικότερος έλεγχος του αρδευτικού συστήματος συνήθως ανήκει στη δικαιοδοσία της κοινότητας, ενώ στη φροντίδα των ιδιωτών εναπόκειται η διευθέτηση της άρδευσης στο εσωτερικό των κτημάτων τους, βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Αρδεύσεις και καλλιέρ-

κοί» χώροι αποθήκευσης του εν ανεπαρκεία αυτού αγαθού μπορεί να αποτελέσαν μία τέτοια μέθοδο. Δυστυχώς τα στοιχεία που κατορθώσαμε να εντοπίσουμε ήταν πολύ λίγα⁸. Δεν έχουμε λοιπόν εδώ τη δυνατότητα να εξετάσουμε το ζήτημα της συνιδιοκτησίας σε αυτού του τύπου τα ακίνητα.

ΕΛΑΙΟΤΡΙΒΕΙΑ

Εγκαταστάσεις προοριζόμενες για την παραγωγή λαδιού συναντάμε τον 17ο αιώνα σε αρκετές νησιωτικές περιοχές, κυρίως βέβαια σε εκείνες όπου ήταν διαδεδομένη η καλλιέργεια της ελιάς. Στα έγγραφα των νησιών αυτών τα ελαιοτριβεία καταγράφονται με ποικίλα, ετυμολογικά όμως συγγενή, ονόματα. Συναντάμε λέξεις όπως «λουτριβιό», «λιτρουβιό», «λιοτριβι», «λοτριδί», «τριός», «αλειουργείο» κ.λπ., οι οποίες αποδίδονται σε όμοιοι τύπου μεταποιητικές εκμεταλλεύσεις⁹.

Η μορφή της συνιδιοκτησίας φαίνεται ότι αποτέλεσε τρόπο λειτουργίας των ελαιοτριβείων που γνώρισε ευρεία διάδοση. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι η συνιδιοκτησία δεν προέκυψε μόνο ως αποτέλεσμα κληρονομικών κατατμήσεων. Αντίθετα, η πρακτική αυτή συχνά ήταν επιλογή των συνιδιοκτητών, που την ακολούθησαν από τη στιγμή ίδρυσης του ελαιοτριβείου. Κάποιες νοταριακές πράξεις από τους Παξούς μας βοηθούν να προσεγγίσουμε τη διαδικασία σύστασης τέτοιων εκμεταλλεύσεων¹⁰.

γίες στις ελληνικές περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας», *Τα Ιστορικά*, 2 (1984), σ. 250 και 252.

8. Ύπαρξη συνιδιοκτησίας στέρνας μαρτυρείται το 1611 στη Σύρο σε έγγραφο πώλησης «ποπιστικοῦ» χωραφίου, βλ. Α. Δρακάκης, «Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας. Η δικαιοσύνη και το δίκαιον», Β', *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, (E.E.K.M.), 6 (1967), σ. 315. Ανάλογη πωλητήρια πράξη πραγματοποιήθηκε το 1783 στη Σύμη. Εκεί διαβάζουμε: «η Μαρία [...] έχοντα μία στέρνα ομού με τη Σεβαστή [...] της επούλησεν το μερίδιό της», βλ. Ευαγγελία Γεώργα-Βολονάκη, «Συμαϊκά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 18ου αιώνα», *Τα Συμαϊκά*, 2 (1974), έγγρ. 23, σ. 220-221.

9. Παραδείγματα αναπαραστάσεων παραδοσιακών ελαιοτριβείων και πληροφορίες για τον τρόπο λειτουργίας τους και τις μεθόδους παραγωγής βλ. ενδεικτικά στα Δ. Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, Αθήνα 1938, σ. 340-346· Δ. Λουκάτος, «Λαϊκή Ελαιοκομία και Ελαιουργία στο Αδραμύτι», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 7 (1957), σ. 111-114· Θ. Κωτσάκης, «Η Ελιά και το λάδι στην Τσακωνιά», *Λαογραφία*, 21 (1963-1964), σ. 391-401· Α. Σορδίνας, «Τα Λουτριβιά της Κέρκυρας, "Το ιστορικό μιας έρευνας"», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας*, 9 (1972), σ. 8-11· Νίκη Ψαράκη-Μπελετσιώτη, *Παραδοσιακές καλλιέργειες*, Μουσείο Μπενάκη - Φωτογραφικό Αρχείο, Αθήνα 1978, σ. 52-53· Π. Κοντομίχης, «Αγροτικές βιοτεχνικές εργασίες», *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*, 6 (1982), σ. 83-100· Ν. Δημητρίου, *Λαογραφικά της Σάμου*, τ. 2, Αθήνα 1986, σ. 123-134.

10. Για τα παραδείγματα που ακολουθούν βλ. Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακά πράξεις Παξών διαφόρων νοταρίων των ετών 1658-1810», *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, 2 (1958), έγγρ. 113, σ. 65, έγγρ. 128, σ. 74-75 και έγγρ. 353, σ. 241-242.

— Το 1688 συστάθηκε από πέντε άτομα «συντροφία», με την οποία «έκαναν ένα λητρουβείο ορδινιασμένο και αλεθούμενο... με εξόδων ειδικών τους». Το ελαιοτριβείο εγκαταστάθηκε σε χώρο που ανήκε σε δύο —κατά πάσα πιθανότητα συγγενείς— από τους συνεταίρους. Ένας άλλος συνιδιοκτήτης ορίστηκε ως μάστορας στα «κάθε λογής αργάνια και λιθάρια» του. Όσον αφορά τα εισοδήματα, προβλέπεται «ήτι εξαποστείλει ο κύριος από δέκατο να ημοιράζον ως άνωθεν οι πέντε και το βάρος του χωραφιού εν τω μέσω τους».

— Το 1689 δύο πρόσωπα αποφασίζουν να ιδρύσουν ελαιοτριβείο και «βάνη ο άνωθεν κυρ Λουρέτζος το σπήτι σκεπασμένο εις τον τόπο του και ο άνωθεν κυρ Αντώνης να είναι ομπλιγός να βάνη τα λιθάρια γαλδίδα και την από πάνω πλάντρα, αδράκτια και σφονδύλια και άλλο οπού να χρηαστεί του λητρουβειού».

— Το 1735 προχωρούν σε «συναδελφότητα και σεμπριά» μία χήρα και ένας ιερέας, με σκοπό την ίδρυση ελαιοτριβείου. Η πρώτη συνεισφέρει τη γη και ένα «παλαιόσπητο» που κατείχε, ενώ ο δεύτερος 110 δουκάτα σε μετρητά, ποσό κατ' εκτίμηση ισοδύναμο με την αξία των ακινήτων της γυναίκας. Οι συμβαλλόμενοι υπόσχονται ότι θα καλύψουν τυχόν διαφορά που θα προκύψει κατά την κατασκευή του ελαιοτριβείου, το οποίο μετά την αποπεράτωσή του θα ανήκει και στους δύο «εφημεσεΐας».

Εκτός από τις παραπάνω πράξεις που σκιαγραφούν τη διαδικασία σύστασης νέων εγκαταστάσεων, υπάρχουν και άλλες περιπτώσεις συνιδιοκτησίας που διαγράφουν την εκτεταμένη διάδοση της πρακτικής αυτής. Στην επέκτασή της συντέλεσαν και οι αγοραπωλησίες —όπως και γενικότερα κάθε τύπου μεταβιβάσεις— που αφορούσαν μερίδια, σε ήδη υφιστάμενα ελαιοτριβεία. Τα νησιωτικά δικαιοπρακτικά έγγραφα παρέχουν τέτοιες πληροφορίες. Σταχυολογούμε ενδεικτικά δείγματα:

— Το 1633 ανταλλάσσεται στη Ζάκυνθο μισό ελαιοτριβείο με ένα κομμάτι χωράφι¹¹.

— Το 1685 στη Νάξο χήρα που κατέχει τα 3/4 ελαιοτριβείου πωλεί το 1/4 σε ιερέα, ήδη κάτοχο και του υπόλοιπου 1/4¹².

— Στα 1689 στη Νάξο ιερέας πωλεί μισό χαλασμένο ελαιοτριβείο έναντι 6 ρεαλιών. Το υπόλοιπο κατείχαν από κοινού ο αγοραστής με αδελφό του¹³.

— Στους Παξούς το 1693 δύο αδέρφια πωλούν έναντι 43 ρεαλιών το 1/3 ελαιοτριβείου¹⁴.

11. Βλ. Τ. Μάυρος, «Ο κώδικας της μονής Παναγία η Σπηλιώτισσα Ζακύνθου», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, (Δ.Ι.Ε.Ε.), 26 (1983), σ. 431.

12. Βλ. Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *Ο κώδικας...*, ό.π., έγγρ. 565, σ. 791.

13. Στο ίδιο, έγγρ. 910, σ. 1213-1214.

14. Βλ. Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακί πράξεις Παξών...», ό.π., έγγρ. 178, σ. 106-107.

— Στο ίδιο νησί, τρία χρόνια αργότερα, παραχωρείται το 1/4 ελαιοτριβείου έναντι έκτασης γης, ενώ το 1697 δανείζεται κάποιος 15 δουκάτα και σε αντάλλαγμα παραχωρεί το 1/3 ελαιοτριβείου, για όσο καιρό κρατήσει τα χρήματά¹⁵.

— Στη Σίφνο σε διαθήκη του 1733 καταλείπεται μισό ελαιοτριβείο¹⁶.

— Στη Νάξο το 1750 πωλείται, μεταξύ συγγενών, μισό ελαιοτριβείο¹⁷.

Το φαινόμενο της συνιδιοκτησίας έχει επίσης επισημανθεί στα ελαιοτριβεία της Τήνου¹⁸.

Οι παραπάνω πράξεις είναι χαρακτηριστικές, διότι αναδεικνύουν τις διαπλοκές εκείνες που υποχρεώνουν σε συνεργασία τους κατόχους ακινήτων με αυτούς που έχουν τις τεχνικές γνώσεις ή απλά την ικανότητα να επιστατήσουν στις απαιτούμενες, για την ολοκλήρωση των ελαιοτριβείων, εργασίες. Παράλληλα, η συνιδιοκτησιακή βάση απέτρεπε την κυριάρχηση του χώρου των ελαιοτριβείων από λίγα, οικονομικά ισχυρά, πρόσωπα.

Παρ' όλα αυτά δεν απουσιάζουν ολοκληρωτικά και αντίθετα παραδείγματα. Στην Κεφαλλονιά, στα μέσα περίπου του 18ου αιώνα, ο σινιόρ Χωραφάς υποχρέωνε τους «δουλευτάδες» που είχαν αναλάβει την καλλιέργεια των ελαιόδένδρων του, «εις καιρόν φρούτου των δένδρων να τις μαζώνουν και να τις φέρνουν εδώ στο λιτρουβείο του»¹⁹. Έχουν παρατηρηθεί ακόμη και περιπτώσεις που ισχυροί ιδιοκτήτες κατάφεραν να επιβάλουν πλήρη απαγόρευση ίδρυσης νέων ελαιοτριβείων. Σε αυτή την κατεύθυνση κινείται το παράδειγμα της Καλύμνου, όπου η μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου φαίνεται ότι διατήρησε από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα το αποκλειστικό δικαίωμα ίδρυσης και λειτουργίας ελαιοτριβείων²⁰. Η ίδια μονή είχε χρηματο-

15. Στο ίδιο, έγγρ. 235, σ. 148-149 και έγγρ. 245, σ. 155 αντίστοιχα.

16. Βλ. Σ. Συμεωνίδης, «Ανέκδοτα νομικά έγγραφα Σίφνου», *Σιφνιακά*, 2 (1992), σ. 131-132. Επίσης στο ίδιο νησί βλ. προικοσύμφωνο του 1727, όπου ορίζεται ότι από το προικοδοτούμενο λιοτριβί θα «τρώγουν οι γονέοι της το μισό όσο ζουν» (Σ. Συμεωνίδης, «Δεκαπέντε προικώα έγγραφα Σίφνου», *Σιφνιακά*, 1 (1991), σ. 95). Στη Σίφνο μάλιστα η πρακτική της συνιδιοκτησίας, συνηθέστερα από δύο πρόσωπα, συνεχίστηκε και στα μετεπαναστατικά χρόνια, βλ. N. Matha-Dematha, *Habitat et rapports socio-économiques à Sifnos. Deuxième moitié du XIXe - début du XXe siècle*, δακτυλ. διατριβή, Παρίσι 1992, τ. 1, σ. 199.

17. Βλ. Β. Σφυρόρα, «Κυκλαδικά έγγραφα εξ ιδιωτικών συλλογών (σειρά πρώτη Ναξιακά)», *E.E.K.M.*, 5 (1965-6), σ. 658.

18. Βλ. σχετικές μαρτυρίες στο Αλ. Φλωράκης, *Τήνος, Λαϊκός Πολιτισμός*, Αθήνα 1973, σ. 110-112.

19. Βλ. Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακά πράξεις Κεφαλληνίας της συλλογής Ε. Μπλέσσα των ετών 1701-1856», *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, 4 (1962), έγγρ. 170 σ. 194, έγγρ. 186 σ. 212, έγγρ. 187 σ. 213.

20. Βλ. την περιγραφή του θέματος στο Χ. Κουτελάκης, «Τα ελαιοτριβεία της Καλύμνου και η διαμάχη της Μονής του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου με τη Μονή του

δοτήσει στην Πάτμο από το 1588 την κατασκευή δύο μύλων²¹, δεν γνωρίζουμε όμως αν είχε εξασφαλίσει και το αποκλειστικό προνόμιο κατοχής μύλων σε αυτό το νησί²².

ΟΙ ΜΥΛΟΙ

Η εξέλιξη και παράλληλα συνύπαρξη των διάφορων τύπων μύλων (χειρόμυλων, μύλων που κινούνται από ζώα ή ανθρώπους, νερόμυλων, ανεμόμυλων)²³ ανά-

Αγίου Παντελεήμονα Τήλου», *Καλυμνιακά Χρονικά*, 2 (1981), σ. 27-37. Στην Πελοπόννησο τον 17ο αιώνα μονές, επισκοπές αλλά και ναοί ήταν επίσης κάτοχοι ελαιοτριβείων (βλ. σχετικές περιπτώσεις Κ. Ντόκος, «Η εν Πελοποννήσω εκκλησιαστική περιουσία κατά την περίοδο της Β' Ενετοκρατίας», *Byzantinische Neugriechische Jahrbucher*, 21 (1971-1974), σ. 98, 107, 115, 121, 146). Η ιδιοκτησία τους όμως αυτή δεν φαίνεται να προστατευόταν από κάποιο προνόμιο αποκλειστικότητας.

21. Για την κατασκευή των δύο αυτών μύλων ο ηγούμενος της μονής Ιωνάς ξόδεψε 28.135 άσπρα, βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντής, *Κείμενα για την τέχνη και τεχνική*, Αθήνα 1990, σ. 2.

22. Η ίδια η μονή του Θεολόγου γίνεται στα 1794 αποδέκτης δωρεάς ενός ανεμόμυλου στη Μήλο για το εκεί μετόχι της. Ο δωρητής, ένας ιερέας, τον αφιερώνει προκειμένου να εξασφαλίζει τον «επιούσιο άρτο» ο οικονόμος του μετοχίου, βλ. Ζ. Βάος, *Ναοί και ναύδρια της Μήλου*, Αθήνα 1964, σ. 490. Ενίοτε και ναοί με περιορισμένα εισοδήματα γίνονταν δέκτες παρόμοιων δωρεών, όπως ναός των Παξών, στον οποίο στα 1736 ένας καπετάνιος κατέλιπε ελαιοτριβείο, βλ. Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακά πράξεις Παξών...», ό.π., έγγρ. 364, σ. 250.

23. Για την τυπολογία, τα αρχιτεκτονικά και κατασκευαστικά γνωρίσματα των ανεμόμυλων των Κυκλάδων βλ. την πρόσφατη μελέτη των Ζ. Βάου - Στ. Νομικού, *Ο ανεμόμυλος στις Κυκλάδες*, Αθήνα 1993. Έως σήμερα τα περισσότερα δημοσιεύματα που σχετίζονται με τους μύλους του ελληνικού χώρου έχουν κυρίως λαογραφικό ή αρχιτεκτονικό προσανατολισμό. Ενδεικτικά αναφέρουμε μερικά από αυτά: Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, «Ανεμόμυλοι και νερόμυλοι», *Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου*, τ. Β', Αθήνα 1934, σ. 327-341· Σ. Κυδωνιάτης, *Αγροτικά κατασκευαί και εγκαταστάσεις*, Αθήνα 1947, σ. 143-154· Δ. Βασιλειάδης, «Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Αίγινας», *Λαογραφία*, τ. 16 (1956-1957), σ. 495-506· Τ. Ζάππας, «Νερόμυλοι και ανεμόμυλοι στην νότια Κερυραία» *Αρχαίον Εμβοϊκών Μελετών*, 15 (1969), σ. 105-118· Μ. Δωρής, «Ανώνυμη αρχιτεκτονική: Υδρόμυλοι», *Αρχιτεκτονική*, 79 (1970), σ. 57-68· Στ. Σπανάκης, «Οι μύλοι του Λασιθίου», *Αμάλθεια*, 2 (1971), σ. 147-150· Στ. Σπανάκης - Ν. G. Calvet, «Το Λασιθί και οι μύλοι του», *Αμάλθεια*, 4 (1973), σ. 257-273· Ελένη Λειμωνά-Τρεμπέλα, «Πεταλόσχημοι ανεμόμυλοι Κρήτης και Καρπάθου», *Ζυγός*, 2 (1973), σ. 63-67· Ελένη Λειμωνά-Τρεμπέλα, «Αιγαιοπελαγίτικοι ανεμόμυλοι», *Τεχνικά Χρονικά*, 4 (1974), σ. 319-338· Ζ. Βάος - Στ. Νομικός, «Ο ανεμόμυλος των Κυκλάδων», *Άνθρωπος*, 2 (1975), σ. 91-114· Α. Σορδίνας, «Οι παραδοσιακοί αλευρόμυλοι της Κέρκυρας», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 25 (1981), σ. 85-160· Δ. Οικονομίδης, «Οι εν Ελλάδι παραδοσιακοί αλευρόμυλοι», *Επετηρίς Κέντρου Ερεΐνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 25 (1981-1984), σ. 150-241· Π. Κοντομίχης, «Αγροτικές...», ό.π., σ. 7-82· Α. Λούκος, *Νερόμυλοι, μελέτη ιστορική και λαογραφική*, Πάτρα 1985, κυρίως σ. 43-66.

λογα με τις ιδιαιτερότητες κάθε περιοχής είναι μία διαδικασία που διαρκεί αιώνες και αποτελεί θέμα ευρύτατο, που ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας μελέτης²⁴. Ας υπενθυμίσουμε μόνο ότι το πέρασμα από τους μύλους που κινούνται με μυϊκή ενέργεια σε αυτούς που κινούνται με υδραυλική ή μεταγενέστερα με αιολική ενέργεια, η εξάπλωση και η αυξανόμενη χρήση των τελευταίων σε ποικίλες εφαρμογές, συνιστά ένα σημαντικό τεχνολογικό άλμα, με σοβαρότατες επιπτώσεις στην οικονομική δομή των προβιομηχανικών κοινωνιών.

Η έλλειψη νερού και οι κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούν στα νησιά ευνόησαν την επικράτηση των ανεμόμυλων. Η πρώτη μνεία ύπαρξης ανεμόμυλου στον ελληνικό χώρο είναι, κατά πάσα πιθανότητα, αυτή που περιλαμβάνεται σε χρυσόβουλλο του 1302 από τη Θεσσαλονίκη, στο οποίο γίνεται λόγος για «ανεμομύλωνας»²⁵. Η επόμενη, δύο χρόνια αργότερα, προέρχεται από πρακτικό της Λήμνου²⁶ και ακολουθούν άλλες μαρτυρίες από διάφορες περιοχές, που πυκνώνουν με την πάροδο του χρόνου²⁷.

Σύμφωνα με υπολογισμούς που έχουν προταθεί, οι ανεμόμυλοι στον ελληνικό χώρο ήταν παραγωγικότεροι από τους νερόμυλους, καθώς η απόδοση

24. Βλ. ενδεικτικά B. Gille, «Le moulin, l'eau, une revolution technique medievale», *Techniques et civilisation*, 4 (1954), σ. 1-15 και R. J. Forbes, *Studies in ancient technology*, τ. II, Leiden Brill 1955, κυρίως σ. 96-101, 120-125. Επίσης για τις πρώτες μαρτυρίες νερομύλων και υδρομύλων στον ευρωπαϊκό χώρο βλ. A. M. Bautier, «Les plus anciennes mentions de moulins hydrauliques industriels et les moulins à vent», *Bulletin Philologique Historique Français*, 2 (1960), σ. 567-626· R. J. Forbes «Power» στο συλλογικό τόμο *A History of Technology*, Οξφόρδη 1956· σ. 617-620 και R. Wailes, «A note on Windmills», στον ίδιο τόμο, σ. 623-628. Για την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα και τα είδη μύλων που ήταν σε χρήση ήδη από την ομηρική εποχή βλ. L. A. Moritz, *Grain mills and Flour in Classical Antiquity*, Οξφόρδη 1958, σ. 1-141 και M. C. Amouretti, *La pain et l'huile dans la Grèce antique (de l'aire au moulin)*, Παρίσι 1986, σ. 140-147.

25. Σχετικά με τις πρώτες μνείες ανεμομύλων στους Βυζαντινούς χρόνους βλ. Γ. Δημητροκάλλης, «Οι ανεμόμυλοι των Βυζαντινών», *Παρουσός*, 20 (1978), σ. 141-144. Στο πλαστό χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου εκτός από την αναφορά σε «παλαιόν ανεμόμυλον» γίνεται επίσης λόγος για «διαφόρους υδρομύλωνας ολοκαιρινούς», για «μύλωνας» και για «μυλωνικά εργαστήρια», βλ. J. Bompaire, *Actes de Xeropotamou*, Παρίσι 1964, σ. 234-235.

26. Στο σχετικό σιγίλλιο της μονής Θεοτόκου (Γομάτου) στη Λήμνο γίνεται τρεις φορές λόγος για «ανεμομύλωνες» και για μεγάλο αριθμό «υδρομυλώνων», βλ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - Denise Papachryssanthou, *Actes de Lavra*, II, Παρίσι 1977, σ. 144-148.

27. Μαρτυρίες για ανεμόμυλους έχουμε επίσης από την Κρήτη, ήδη στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα, βλ. σχετικά X. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη (13ος-14ος αιώνας)*, δακτυλ. διατριβή, Ρέθυμνο 1986, σ. 177. Από τη Νάξο πρώιμες αναφορές έχουμε σε προικοσύμφωνο του 1538 και πωλητήριο έγγραφο του 1577 (βλ. Ι. Βισβίτζης, «Ναξιακά...», ό.π., σ. 17 και 99-100 αντίστοιχα).

των τελευταίων έφθανε στα 2/3 ή στα 3/4 της παραγωγής των ανεμόμυλων²⁸. Η κατασκευή τους όμως στοίχιζε περισσότερο και η λειτουργία τους απαιτούσε υψηλότερο επίπεδο τεχνικών γνώσεων²⁹. Γι' αυτό, όπου υπήρχε νερό, έστω και λίγο, όπως για παράδειγμα στη Νάξο και στην Άνδρο, οι κάτοικοι θεωρούσαν πιο πρόσφορη την κατασκευή νερόμυλων³⁰. Με τον καιρό και σε περιοχές πλουσιότερες σε νερό, οι τελευταίοι εξελίχθηκαν σε συγκροτήματα, που εκτός από τον αλευρόμυλο περιελάμβαναν νεροτριβή και μαντάνι³¹. Η επικράτηση των νερόμυλων και των ανεμόμυλων δεν συνοδεύεται βέβαια από πλήρη εγκατάλειψη των χειρόμυλων, που διατηρήθηκαν σε παράλληλη χρήση στο νησιωτικό χώρο τουλάχιστον μέχρι τον 19ο αιώνα³².

Μία από τις πρώτες μαρτυρίες για τις συνθήκες λειτουργίας των ανεμόμυλων προέρχεται από τη Μύκονο, όπου πιστοποιείται ύπαρξη ανεμόμυλου από λατινικό χειρόγραφο του 15ου κιόλας αιώνα³³. Στα 1518, ανάμεσα στα

28. Βλ. Στ. Νομικός, «Άλεσμα με υδραυλική και αιολική ενέργεια», *Ιστορία της νεοελληνικής τεχνολογίας*, Αθήνα 1991, σ. 197.

29. Βλ. Στ. Νομικός, «Άλεσμα...», ό.π., σ. 195 και 199. Κοινή είναι η διαπίστωση για το υψηλότερο κόστος του ανεμόμυλου και στη Δ. Ευρώπη, βλ. σχετικά F. Braudel, *Capitalism and Material Life 1400-1800*, Λονδίνο 1973, σ. 264.

30. Στην Άνδρο οι νερόμυλοι ήταν περισσότεροι από τους ανεμόμυλους, βλ. Στ. Νομικός, «Άλεσμα...», ό.π., σ. 199. Στην Νάξο έχουμε πάνω από 13 νερόμυλους κατά μήκος του ρου ενός μικρού ποταμού, βλ. Α. Μαρούλης, *Η κατάφοιτη κοιλάδα της Ποταμιάς Νάξου*, ανάτυπο από την εφημερίδα *Ναξιακή Πρόοδος*, Νάξος 1973, σ. 3 κ.ε. Συνολικά όμως στις μεσογειακές περιοχές η εξάπλωση του νερόμυλου περιορίστηκε από το γεγονός ότι οι συνθήκες δεν επέτρεπαν την εξασφάλιση σταθερής παροχής νερού και παράλληλα επαρκή υψομετρική διαφορά για την υδατόπτωση, βλ. Fr. Russo, *Εισαγωγή στην ιστορία των τεχνικών*, μετάφρ. Χριστίνα Αγριαντώνη, Αθήνα 1993, σ. 150 και 156.

31. Βλ. Παναγιώτα Βρούχα, «Οι υδρόμυλοι της Ηπείρου», στο *Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο*, Αθήνα 1988, σ. 361-2, όπου και περιγράφεται (σ. 366-381) συγκρότημα υδρόμυλου στα Δολιανά.

32. Βλ. Μ. Ζαλώνης, *Ιστορία της Τήνου*, μετάφραση και παρατηρήσεις Δ. Μαυρομάρας, Αθήνα 1888 (ά' έκδ. Παρίσι 1809), σ. 93, όπου αναφέρεται ότι ακόμη και στις αρχές του 19ου αιώνα «...εν πολλαίς άλλαις των νήσων του Αρχιπελάγους ων οι κάτοικοι έχουσι την αποτρόπαιον συνήθειαν του να χάνωσι μέρος της εβδομάδος αλέθοντες με χερόμυλους...». Επίσης προς το τέλος του 18ου αιώνα ο Αββάς Della Rocca παρατηρούσε ότι στη Σύρο «...πάσαι αι οικίαι έχουν μύλον, συνήθως δε εκάστη οικογένεια αλέθει τον σίτον εν αυτώ. Οι άρτοι είναι ασυγκρίτως καλλίονες των κατασκευαζομένων εξ αλεύρου των ανεμομύλων...», βλ. Τ. Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου*, Ερμούπολη 1874, σ. 465.

33. Βλ. Β. Κυριαζόπουλος, *Ιστορική εξέλιξις της νήσου Μυκόνου*, στο συλλογικό έργο Α. Σ. Καλλιγιάς, Α. Ν. Παπαγεωργίου, Ι. Β. Πολίτης, Α. Γ. Ρωμανός, *Μύκονος, Δήλος, Πήγεια*, τ. 1, Αθήνα 1972, σ. 338, ο οποίος παραπέμπει σε ανώνυμο λατινικό χειρόγραφο: *Insule archipelagi cum pictura*, Museo Civico Correr, Venezia conti dona dalle rosse, collocamento No 15. Στο ίδιο υπάρχει κατάλογος με αναφορές περιηγητικών κειμένων και σχεδίων σχετικών με τη Μύκονο, σε ορισμένα από τα οποία καταγράφονται και μύλοι,

αίτηματα που υποβάλλουν προς τις βενετικές αρχές οι κάτοικοι της Τήνου και της Μυκόνου περιλαμβάνεται και το αίτημα «...να επιτρέπεται (ο διοικητής) να αλέθωσιν από τον εσπερινόν του Σαββάτου μέχρι της πρωίας της επομένης Δευτέρας και καθ' ορισμένας εορτάς...». Οι ίδιοι τονίζουν ότι η παλιά συνήθεια ήταν οι ανεμόμυλοι να εργάζονται καθημερινά ακόμη και την ημέρα των Χριστουγέννων³⁴.

Στη Μύκονο, από την οποία έχουμε στη διάθεσή μας αρχαιακά στοιχεία, οι πράξεις που εντοπίσαμε με αγοραπωλησίες μύλων κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα είναι συνολικά 21. Όλες καταγράφουν πωλήσεις μεριδίων και όχι ολόκληρων μύλων. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων χρησιμοποιείται—όπως άλλωστε και σε άλλα Κυκλαδονήσια— ως μέτρο πώλησης των μεριδίων η αντένα³⁵, ενώ στις υπόλοιπες πράξεις ορίζεται πιο γενικά ότι πωλείται το 1/3 ή το μερτικό του πωλητή. Σε άλλες περιοχές ήταν σε χρήση και διαφορετικοί τρόποι υπολογισμού των μεριδίων. Στην περιοχή της Μαγνησίας, για παράδειγμα, μεταχειρίζονταν τα κουβέλια³⁶, ενώ στη Δ. Μάνη ο υπολογισμός της κατεχόμενης μερίδας γινόταν σε ώρες ή ημέρες³⁷. Κατοχή δικαίωματος

ό.π., σ. 340-343. Πρβλ. και Sevasti Lazari, *Économies et sociétés des îles de la mer égée pendant l'occupation ottomane. Le cas de Mykonos*, δακτυλ. διατριβή, Παρίσι 1989, σ. 160.

34. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Μύκονος, ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τα καθ' ημάς*, Αθήνα 1912, σ. 91.

35. Όπως για παράδειγμα στην Κέα, βλ. σχετικά έγγραφα του τέλους του 18ου και αρχών 19ου αιώνα στο Ι. Ψύλλας, *Ιστορία της νήσου Κέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1920, σ. 322, 324, 328, 333. Επίσης στην Πάρο, όπου σε προικοσύμφωνο του 1729 ανάμεσα στα άλλα προικοδοτούμενα αγαθά καταγράφονται και «δύο αντένες μύλο», βλ. Ι. Βισβίλης, «Το κληρονομικόν δικαίωμα των συζύγων επί ατέκνου γάμου εις την Πάρον κατά τον 18ον αιώνα», *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, 8 (1958), σ. 157.

36. Βλ. Αθ. Μηλιώνης, «Η Γούρα της Όθρυος κατά την περίοδο 1743-1855 με βάση έγγραφα της εποχής», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 10 (1990), σ. 199-202 και 11 (1991), σ. 196-202, όπου πωλητήρια έγγραφα μεριδίων μύλων της περιόδου 1763-1795. Τα μερίδια που πωλούνται είναι από ένα έως σαράντα κουβέλια. Το κουβέλι ήταν, σύμφωνα με μία πληροφορία (ό.π., σ. 196), ισοδύναμο στην περιοχή αυτή με 20 κιλά σιταριού, ενώ σε άλλες περιοχές η χωρητικότητά του κυμαινόταν από 20 έως 40 οκάδες, βλ. σχετικά Δ. Πετρόπουλος, «Συμβολή εις την έρευναν των λαϊκών μέτρων και σταθμών», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου*, 7 (1952), σ. 75.

37. Βλ. Στ. Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά εκ Δυτικής Μάνης των ετών 1547-1830», *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, 3 (1950), όπου καταγράφονται πωλήσεις όπως: α) έγγρ. X (σ. 75) της 24ης Ιανουαρίου 1670, «πουλώ μια μέρα μύλο», β) έγγρ. XIX (σ. 79) της 15ης Ιουνίου 1699 «πουλούμε το μύλο ώρες τέσσερις», γ) έγγρ. XXVII (σ. 84) της 7ης Ιανουαρίου 1733, «πουλούμε το μύλο μας ώρες δέκα τρεις», δ) έγγρ. XXX (σ. 86) της 21ης Μαρτίου 1736, καταλείπεται σε διαθήκη «ένα μερόνυκτο μύλο», ε) έγγρ. XXXIX (σ. 90) της 5ης Αυγούστου 1772, «πουλώ το μύλο μου... ώρες οκτώ» κ.λπ.

χρήσης του μύλου για συγκεκριμένες ημέρες εντοπίζεται τον 17ο αιώνα και στη Νάξο³⁸.

Φαίνεται ότι η πρακτική της συνιδιοκτησίας γνώρισε ευρεία εφαρμογή και αποτέλεσε συχνή επιλογή των ιδιοκτητών των μύλων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Εκτός από τα παραδείγματα που σημειώσαμε παραπάνω, θα μπορούσαμε ενδεικτικά να προσθέσουμε ακόμη μερικά, που βοηθούν στη σκιαγράφηση της τοπικής και χρονικής έκτασης του φαινομένου³⁹.

— Σε πωλητήρια πράξη ανεμόμυλου του 1577 από τη Νάξο διακρίνονται τουλάχιστον δύο ιδιοκτήτες⁴⁰. Η πωλήτρια είναι χήρα «μαϊστρου», ενώ το όνομα του αγοραστή συνοδεύεται από το προσηγορικό «(μι)σέρ», το οποίο αποτελεί ένδειξη κοινωνικής διάκρισης⁴¹.

— Σε νοταριακό έγγραφο του 1606 από την Κρήτη ο Κώστας Μεταξάρις πωλεί «την πάρτεν του το μίλο» για 55 υπέρπυρα⁴².

— Σε πωλητήριο έγγραφο του 1685 από τη Νάξο πωλείται μισός ανεμόμυλος. Και ο αγοραστής και ο πωλητής φέρουν το προσηγορικό «μισέρ» στο όνομά τους⁴³.

— Σε πωλητήριο έγγραφο του 1738 από την περιοχή της Αιτωλίας αναφέρεται: «το μεράδι μου το μύλο το πούλησα του Παπαγρηγόρη τον γούμενο του Προδρόμου της Τερβεκίστας»⁴⁴.

— Σε προικοσύμφωνο του 1743 από την Πάρο προικίζεται ο μισός μύλος του «είχε αγορά» ο προικοδότης⁴⁵.

38. Βλ. Α. Κατσουρός, «Ναξιακά έγγραφα της Τουρκοκρατίας, Δικαιοπραξία Ιωάννου Γα», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, 8/9 (1958-9), σ. 136-138, όπου σε έγγραφο του 1632 αναφέρεται «είχε να κάμει και ο αυτός Μάρκος απέ τον λεγόμενον νερόμυλον εις τον κάθε μήνα ημέρες έξι».

39. Σχετικά με την εμφάνιση του φαινομένου της συνιδιοκτησίας σε μύλους εκτός του ελληνικού χώρου έχει επισημανθεί το παράδειγμα της περιοχής της Σόφιας, όπου υπάρχουν ανάλογες μαρτυρίες από τον 16ο και 17ο αιώνα, βλ. σχετικά J. Karbda, «Contribution à l'étude de la rente feudale dans l'empire ottoman», II, *Sbornik Praci Filosofickej Fakulty Brnenske University*, 12 (1965), σ. 114.

40. Βλ. Ι. Βισβίλης, «Ναξιακά νοταριακά...», ό.π., σ. 99-100.

41. Για τη χρήση τέτοιου τύπου προσηγορικών βλ. το παράδειγμα της Πάτμου, Σπ. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες (II)», *Τα Ιστορικά*, 9 (1988), σ. 241 και το ανάλογο της Σαντορίνης, Μαρία Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη του 17ου και 18ου αιώνα: αγοραπωλησίες ακινήτων», *Τα Ιστορικά*, 17 (1993), σ. 266-267.

42. Βλ. W. Bakker - A. van Gemert, *Μανόλης Βαρούχας...*, ό.π., έγγρ. 367, σ. 343.

43. Βλ. Ν. Κεφαλληνιάδης, «Η μονή Αγίου Γεωργίου Γρόττας, σχολή της Νάξου κατά τα έτη της Τουρκοκρατίας», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 9 (1971-1973), σ. 569-570 και Αναστασία Σιφωϊνού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *Ο κώδικας...*, ό.π., έγγρ. 495 σ. 719-720.

44. Βλ. Γ. Πετρόπουλος, «Έγγραφα νομικού περιεχομένου διαφόρων μονών Αιτωλίας του 18ου αιώνας», *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, 4, Αθήνα 1962, σ. 481.

45. Βλ. Ν. Αλιπράντης, «Ανέκδοτα παριακά έγγραφα της τουρκοκρατίας (1594-1836), σιγίλλια και έγγραφα της μονής Αγ. Μηνά Πάρου», *Αθηνά*, 75 (1974-1975), σ. 118.

— Στη Σκύρο, το 1760, ο πρώην Σκύρου Ιερεμίας πωλεί μισό ανεμόμυλο⁴⁶.

— Το 1761 στη Χίο πατέρας δωρίζει στο γιό του το «μερτικό» του σε νερόμυλο⁴⁷.

— Σε πωλητήριο έγγραφο του 1798 από τους Παξούς μνημονεύονται δύο συνιδιοκτήτες, από τους οποίους ο ένας είναι καπετάνιος⁴⁸.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν δύο ανάλογες περιπτώσεις του 19ου αιώνα.

— Σε σύμβαση του 1832 από την Αθήνα καταγράφεται η συμφωνία δύο συνεταίρων προκειμένου να προχωρήσουν στην κατασκευή ανεμόμυλου⁴⁹.

— Το 1855 στο χωριό Αμάραντο, στη Δωδώνη της Ηπείρου, πωλείται σε δημοπρασία το μερίδιο που κατείχε ιδιοκτήτης μύλου⁵⁰.

Η αγορά μύλου απαιτούσε σημαντική τοποθέτηση χρημάτων· το υψηλό αυτό κόστος έπαιξε σημαντικό ρόλο στο χωρισμό των εγκαταστάσεων αυτού του είδους σε «εταιρικά» μερίδια. Στη Μύκονο η τιμή της αντένας στο β' μισό του 17ου αιώνα αποτιμάται σε 20 με 22 ρεάλια. Συνολικά λοιπόν, αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι ο μύλος διαιρείτο σε οκτώ αντένες, η τιμή πώλησης ενός εν λειτουργία ανεμόμυλου φαίνεται ότι προσέγγιζε τα 160 ρεάλια⁵¹. Η τιμή αυτή επιβεβαιώνεται και από δύο νοταριακές πράξεις, στις οποίες πωλήθηκε το 1/3 ανεμόμυλου, στη μία έναντι 51.75 και στην άλλη έναντι 54 ρεαλίων⁵². Τιμές πώλησης νερόμυλων που μας είναι γνωστές από το β' μισό

46. Βλ. Ξ. Αντωνιάδης, «Το ιδιοκτησιακό καθεστώς και η αγοραπωλησία ακινήτων στην Τουρκοκρατούμενη Σκύρο», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 27-28 (1980-1981), σ. 108.

47. Βλ. Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακά πράξεις Χίου...», ό.π., σ. 226-227.

48. Βλ. Γ. Δούκας, *Αρχαίον Παξών*, τ. 1, Κέρκυρα 1978, σ. 44.

49. Βλ. Γ. Πετρόπουλος, «Ο κώδιξ του νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου (1822-1833)», *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, 1, Αθήνα 1957, σ. 574-576.

50. Βλ. Αν. Ευθυμίου, «Παλαιά έγγραφα της επαρχίας Κονίτσης», *Ηπειρωτική Εστία*, 23 (1974), σ. 523.

51. Η πραγματική αξία του μύλου γίνεται ίσως ευκρινέστερη, εάν τη συγκρίνουμε με τις τιμές που εξασφάλιζαν την ίδια εποχή άλλα αγαθά. Σύμφωνα με μετρήσεις, που προέκυψαν από το σύνολο των πράξεων αγοραπωλησιών της Μυκόνου κατά τον 17ο αιώνα, ενδεικτικά, τέτοιες μέσες τιμές ήταν: για τα αμπέλια 14.9 ρεάλια (= γρόσια), για τα κλείσματα 14.1 ρεάλια, για τις κατοικίες 24.7 ρεάλια, για τα κατώγια 16.5 ρεάλια, για τα ανώγια 26.2 ρεάλια. Την ίδια εποχή έχουμε πωλήσεις καϊκιών, που κυμαίνονταν από 60 μέχρι 100 ρεάλια.

52. Αντίθετα στη Νάξο την ίδια εποχή, στα 1685, πωλείται μισός ανεμόμυλος έναντι 42 ρεαλίων, βλ. Ν. Κεφαλληνιάδης, «Η μονή του Αγ. Γεωργίου...», ό.π., σ. 569-570 και Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *Ο κώδικας...*, ό.π., έγγρ. 495 σ. 719-720. Μπορούμε όμως εδώ να παρατηρήσουμε ότι το τίμημα προέκυψε μετά από διακανονισμό των συναλλασσόμενων και, καθώς δεν διαθέτουμε άλλο σχετικό παράδειγμα, δεν γνωρίζουμε αν είναι απόλυτα αντιπροσωπευτικό της πραγματικής αξίας των ανεμόμυλων στη Νάξο. Επίσης ίσως έχει σχέση με το γεγονός ότι την ίδια μέρα είχε προη-

του 17ου αιώνα δείχνουν ότι η απόκτηση τέτοιων μύλων κόστιζε λιγότερο. Συγκεκριμένα στη Νάξο το 1662 ένας νερόμυλος παλήθηκε για 50 ρεάλια⁵³ και στη Δημητσάνα, 27 χρόνια αργότερα, 65 ρεάλια⁵⁴.

Τους ιδιοκτήτες των μύλων στα νησιά μπορούμε να τους εντοπίσουμε από δύο πηγές. Η μία είναι οι νοταριακές πράξεις και η άλλη τα κτηματολόγια, τα φορολογικά κατάστιχα δηλαδή, που καταγράφουν τη φορολογητέα ακίνητη περιουσία κάθε φορολογούμενου⁵⁵. Η δεύτερη πηγή είναι πληρέστερη, γιατί έχουμε το σύνολο των ανθρώπων που ήταν ιδιοκτήτες τη στιγμή σύνταξης του καταστίχου, η πρώτη όμως πηγή μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε τις μεταβολές που συντελέστηκαν στην ιδιοκτησιακή συγκρότηση του κάθε μύλου. Η μελέτη δύο φορολογικών καταστίχων του τέλους του 17ου αιώνα από τη Μύκονο, που απέχουν μεταξύ τους γύρω στα 15 χρόνια, και των δικαιοπρακτικών εγγράφων της εποχής, μας έδωσε την αφορμή για κάποιες πρώτες επισημάνσεις⁵⁶.

γηθεί ακύρωση πώλησης του ίδιου ανεμόμυλου σε άλλον αγοραστή έναντι 40 ρεαλιών, βλ. Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα..., ό.π., έγγρ. 494 σ. 719.

53. Βλ. Β. Σφυρόρα, «Κυκλαδικά έγγραφα...», ό.π., σ. 638.

54. Βλ. Τ. Γριτσόπουλος, «Πωλητήρια...», ό.π., σ. 135.

55. Ο τρόπος υπολογισμού του φόρου επί των μύλων συχνά διαφέρει στα τουρκικά και στα κοινοτικά κατάστιχα. Σε τουρκικά φορολογικά κατάστιχα, προερχόμενα από διάφορες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η φορολογία των μύλων εμφανίζεται ανάλογη με το χρόνο λειτουργίας τους, βλ. J. Karbda, «Contribution...», ό.π., σ. 113. Στην Εύβοια, στα τέλη του 15ου αιώνα, οι κάτοχοι μύλων είχαν την υποχρέωση να καταβάλλουν 60 άσπρα, αν οι μύλοι εργάζονταν όλο το χρόνο, ή 30, αν εργάζονταν επί έξι μήνες, βλ. Evangelia Balta, *L'Eubée à la fin du XVe siècle. Économie et Population, Les registres de l'année 1474*, Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών, παράρτημα τ. 26 (1989), σ. 28. Την ίδια διάκριση και τα ίδια ποσά συναντάμε και έναν αιώνα αργότερα σε φορολογικό κατάστιχο από το άλλο άκρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, την περιοχή της Γεωργίας, βλ. σχετικά M. Svanidze, «L'économie rurale dans le vilayet d'Akhaltzikhe (Cildir) d'après le "Registre détaillé" de 1595», στον τόμο *Contribution à l'histoire économique et social dans l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1983, σ. 261-262. Διαφορετικά ποσά αναφέρονται όμως σε άλλους kanunname, βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αιώνας)*, Αθήνα 1978, σ. 39, J. Kabrda, «Ο τουρκικός κώδικας (kanunname) της Λαμίας», *Ελληνικά*, 17 (1962), σ. 209-210 και 216, και Ευαγγελία Μπαλτά, «Οι κανονναμέδες του Μοριά», *Ίστορ*, 6 (1993), σ. 53, ενώ στη Σαντορίνη το 1731 ο σχετικός φόρος ανέρχονταν σε 40 άσπρα για κάθε μολόπετρα, βλ. Ευαγγελία Μπαλτά, «Από το φορολογικό τεκμήριο στην αγροτική οικονομία: Οι καλλιέργειες στη Σαντορίνη τον 18ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 6 (1986), σ. 290. Στη Μύκονο η φορολογική επιβάρυνση ήταν ανάλογη με το μερίδιο που κατείχε ο κάθε συνιδιοκτήτης μύλου.

56. Πρόκειται για τα φορολογικά κατάστιχα 134 και 132 (Γ.Α.Κ., Αρχείο Μυκόνου, με ταξινομικό αριθμό Κ.60). Όπως προκύπτει από συγκριτικά στοιχεία, το πρώτο από αυτά μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στα 1681 με 1684, ενώ το δεύτερο ανήκει στα τέλη του 17ου αιώνα, βλ. και σχετικό χρονολογικό πίνακα, Sevasti Lazari, *Économies...*, ό.π., σ. 261.

α) Σημαντικό τμήμα από τα μέλη των προυχοντικών οικογενειών φροντίζουν να είναι συνιδιοκτήτες σε κάποιο μύλο. Από την άλλη πλευρά όμως, ικανός αριθμός από τους συνιδιοκτήτες εμφανίζονται να έχουν περιορισμένα εισοδήματα, καθώς σύμφωνα με τα κτηματολόγια κατέχουν λίγα ακίνητα, ενώ παράλληλα ασήμαντη είναι και η συμμετοχή τους στην αγορά ακινήτων που λειτουργούσε στο νησί.

Είναι γνωστό ότι στη Δυτική Ευρώπη η κυριότητα των νερόμυλων αποτέλεσε ένα από τα μεγαλύτερα και επαχθέστερα φεουδαλικά μονοπώλια⁵⁷. Το δικαίωμα ίδρυσης και λειτουργίας μύλων ήταν αποκλειστικό προνόμιο του φεουδάρχη, στο μύλο μάλιστα του οποίου έπρεπε να προσφεύγουν υποχρεωτικά οι χωρικοί⁵⁸. Η κατοχή χειρομύλων, που ήταν αυστηρά απαγορευμένη, αποτέλεσε αντικείμενο έντονων και συχνά βίαιων αντιπαράθεσεων⁵⁹.

Στον ελληνικό νησιωτικό χώρο νομίζω ότι —παρά την ύπαρξη ίσως κάποιων εξαιρέσεων— δεν επικράτησαν ανάλογα φαινόμενα⁶⁰. Ήδη σε πολύ πρώιμη εποχή αναγνωρίζεται κάποια μορφή συνιδιοκτησίας στους μύλους, αφού στα 1299 το άρθρο 28 της συνθήκης παράδοσης του Χάνδακα επιβάλλει την από κοινού ιδιοκτησία μύλου, σε περίπτωση που αυτός κατασκευάστηκε σε

57. Βλ. M. Bloch, «Avènement et conquête du moulin à eau» επανέκδ. στο *Mélanges Historiques*, τ. II, Παρίσι 1983, κυρίως σ. 809-820. Βλ. επίσης Π. Άντερσον, *Από την αρχαιότητα στον φεουδαλισμό*, μετάφρ. Ελένη Οικονόμου-Αστερίου, Αθήνα 1981, σ. 212.

58. Μία άλλη διάσταση του μύλου ως τόπου συνάντησης και επικοινωνίας των ανθρώπων στις προβιομηχανικές κοινωνίες βλ. C. Ginzburg, *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα*, μετάφρ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα 1994, κυρίως σ. 224-226.

59. Βλ. M. Bloch, «Avènement...», ό.π., σ. 817-818, όπου και αναφορά στην εξέγερση, στα 1381, χωρικών του Αγίου Αλβανού στο Hertfordshire. Οι εξεγερμένοι κατέστρεψαν το πλακόστρωτο της μονής, το οποίο ήταν στρωμένο με χειρόμυλους που είχαν κατασχεθεί παλαιότερα και διένειμαν τα κομμάτια, καθώς «κάνει κανείς την Κυριακή με τον καθαγιασμένο άρτο». Οι χειρόμυλοι όμως που βρίσκονταν σε συνεχή καταδίωξη επαναφέρονταν στη νομιμότητα σε έκτακτες καταστάσεις όπως σε περιπτώσεις πολιορκιών, βλ. G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IX-XV siècles)*, τόμ. 1, Παρίσι 1962, σ. 195.

60. Για παράδειγμα, στην Εύβοια στα τέλη του 15ου αιώνα, υπάρχουν μύλοι που αποτελούν μούλκια, μύλοι ενσωματωμένοι σε τιμάρια και μύλοι στα «χέρια των απίστων», βλ. Evangelia Balta, *L'Eubée...*, ό.π., σ. 23. Οι τελευταίοι πιθανόν να ήταν κοινοτικοί μύλοι. Κοινοτικοί μύλοι καταγράφονται επίσης κατά το β' μισό του 16ου αιώνα στο τιμάριο των Κραβάρων, βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί...*, ό.π., σ. 39 και πιθανόν στη Σαντορίνη, βλ. Ευαγγελία Μπαλτά, «Από το φορολογικό...» ό.π., σ. 290. Ανάλογο φαινόμενο έχει παρατηρηθεί σε βουλγαρικά χωριά, όπου συχνά μύλοι, πηγάδια και πηγές ήταν υπό κοινοτικό έλεγχο, βλ. E. Grozdanova, «Les fondements économiques de la commune rurale dans les régions Bulgares (XVe-XVIIIe siècles)», *Études Balkaniques*, 10 (1974), σ. 32, πρβλ. Evangelia Balta, *L'Eubée...*, ό.π., σ. 154.

γη που ανήκει σε άλλον ιδιοκτήτη⁶¹. Επίσης στο πρακτικό της Λήμνου του 1302, που αναφέραμε παραπάνω, πολλοί κάτοικοι του νησιού εμφανίζονται να κατέχουν το 1/6 ή το 1/8 κάποιου μύλου⁶², ενώ στη βυζαντινή Μακεδονία συχνά πάροικοι και γαιοκτήμονες μοιράζονταν την κυριότητα μύλων⁶³.

Όπωςδήποτε ο μύλος, λόγω της άμεσης σύνδεσής του με τη διατροφή του πληθυσμού, αποτελούσε ένα σημαντικό αγαθό, που η απόκτησή του όμως φαίνεται ότι καθοριζόταν κυρίως από την οικονομική ισχύ και όχι από κληρονομικά, φεουδαλικοί χαρακτήρα, προνόμια. Βέβαια δεν μπορούν να αποκλειστούν και εξαιρέσεις ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούσαν σε κάθε τόπο. Αξιοσημείωτο, για παράδειγμα, είναι το γεγονός ότι στη Νάξο, όπου οι Φράγκοι είχαν εγκαθιδρύσει φεουδαλικού τύπου καθεστώς, στα μέσα του 16ου αιώνα κόρη αρχοντικής οικογένειας εμφανίζεται ως κάτοχος «τέλους» σε μύλο του νησιού, ο οποίος ανήκε σε άλλον ιδιοκτήτη. Το «τέλος» συνίστατο στην καταβολή δύο πινακίων σιταριού και μιας όρνιθας στη δικαιούχο, η οποία με δικαιοπρακτικό έγγραφο δωρίζει την πρόσοδό της αυτή στην, καθολικού δόγματος, αδελφότητα της Καζάτζας⁶⁴. Παράλληλα, στα τέλη του 17ου αιώνα αποτελούσε συνήθη πρακτική των Βενετών η παροχή μύλων σε συνεργάτες τους, ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες που τους είχαν προσφέρει. Σχετικά παραδείγματα συνιστούν οι παραχωρήσεις προς τον Λυμπεράκη Γερακάρη⁶⁵, τους

61. Βλ. Κ. Μέρτζιος, «Η συνθήκη Ενετών - Καλλέργη και οι συνοδούντες αυτήν κατάλογοι», *Κρητικά Χρονικά*, 3 (1949), σ. 272-273. Γενικά όμως οι μύλοι στην Κρήτη κατά τον 13ο και 14ο αιώνα ανήκαν σε φεουδάρχες, οι οποίοι τους ενοικίαζαν ή απευθείας σε μιλωνάδες ή συνήθως σε άλλα πρόσωπα, που με τη σειρά τους τους υπενοικίαζαν σε τρίτους, βλ. Χ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες...*, ό.π., σ. 154-156. Επίσης στη Βλαχία, σύμφωνα με το άρθρο XVI, παράγρ. ιη' του Συνταγματίου του Υψηλάντη: «Ο ρουμιόνος, ο πάροικος δηλαδή δεν μπορεί να κάμει μύλον, επειδή τούτο είναι του νοικοκυρού της μίσιας (της κληρονομητέας ακίνητης ιδιοκτησίας)», βλ. Π. Ζέπος, *Συνταγματίον Νομικόν Αλεξάνδρου Ιωάννου Υψηλάντη Βοεβόδα Ηγεμόνος πάσης Ονγγροβλαχίας 1788*, Πραγματεία Ακαδημίας Αθηνών, τ. 4, άρ. 2, Αθήνα 1936, σ. 59 και 179.

62. Βλ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - Denise Papachryssanthou, *Actes de Lavra*, II, ό.π., σ. 144, 145, 148.

63. Βλ. Αγγελική Λαίου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετάφρ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, Αθήνα 1987, σ. 196-198.

64. Βλ. Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16ου αιώνας», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, 5 (1955) σ. 57-58. Για την αδελφότητα της Καζάτζας προς την οποία έγινε η δωρεά, βλ. Ι. Δέλλα-Ρόκκα, «Η Καπέλλα Καζάτζας, η αδελφοσύνη και η εμπορική σχολή Νάξου», *E.E.K.M.*, 4 (1964), ιδίως σ. 442-444.

65. Στα 1685 τέσσερις μύλοι της Μαντινείας παραχωρήθηκαν από τον Μοροζίνι στους Μανιάτες Δοξαράδες, που ήταν συνεργάτες των Βενετών. Μετά από 11 χρόνια, το 1696, οι Δοξαράδες τους παραχώρησαν στον Λυμπεράκη Γερακάρη, που είχε προσχωρήσει στο βενετικό στρατόπεδο, και έλαβαν σε αντάλλαγμα κτήματα στην Λευκάδα, βλ. σχετικά Σ. Κουγέας, «Η καταγωγή του πρωτοστατήσαντος εις την Ορλωφικήν επανάστασιν

Δοξαράδες και τον Σαλώνων Φιλόθεο⁶⁶.

Στο νησιωτικό χώρο φαίνεται ότι δεν υπήρχαν άλλοι περιορισμοί στην κατασκευή ανεμόμυλων, εκτός από αυτούς που επέβαλλε το εθιμικό «δίκαιο των ανέμων». Σύμφωνα με αυτό, δεν επιτρεπόταν να κατασκευάζονται κτίσματα ή άλλοι μύλοι που να εμποδίζουν τη λειτουργία ήδη υφιστάμενων. Στη γραπτή αποτύπωση του δικαίου στα έθιμα Θήρας και Ανάφης το 1797 διαβάζουμε «Οι ανεμόμυλοι πρότερον γενόμενοι, εμπορούν να εμποδίσουν τους πλησίον αυτών, να μην εμπορούν να οικοδομήσουν οσπίτια ή να φυτεύσουν δένδρα οπού να εμποδίσουν τον αέρα»⁶⁷. Ανάλογες ρυθμίσεις σε περιοχές που υπήρχαν νερόμυλοι καθόριζαν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των ιδιοκτητών τους σχετικά με τη διαχείριση του νερού⁶⁸, το οποίο γινόταν συχνά

Παν. Μπενάκη», *Πελοποννησιακά*, 6 (1968), σ. 17-18 και Α. Λεντάκης, «Ο αγιογράφος Εμμανουήλ ιερέυς Σκορδιλής και ο Μανιάτης πειρατής Λιμπεράκης Γερακάρης», *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 189-191.

66. Στον Φιλόθεο, ανάμεσα στα άλλα αγαθά, οι Βενετοί παραχώρησαν στα 1697 δύο μύλους στο Αίγιο, για τον έναν από τους οποίους υποχρεωνόταν να καταβάλλει ενοίκιο 35 ρεάλια, και στα 1700 ένα νερόμυλο ακόμη, βλ. Κ. Ντόκος, *Η Στερεά Ελλάς 1684-1699 και ο Σαλώνων Φιλόθεος*, Αθήνα 1975, σ. 140-141 και σ. 168, 171, 179, όπου δημοσιεύονται τα σχετικά έγγραφα.

67. Βλ. Π. και Ι. Ζέπων, *Jus Graecoromanum*, τ. 8, Αθήνα 1931, σ. 513, πρβλ. και Γ. Α. Μάουερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, μετάφρ. Όλγα Ρομπάκη, Αθήνα 1976, σ. 257. Οι ίδιοι όμως οι κοινοτικοί άρχοντες της Θήρας λίγα χρόνια αργότερα, στα 1833, παρατηρούσαν ότι οι ανεμόμυλοι, λόγω της ειδικής αυτής προστασίας που απολάμβαναν, γίνονταν εμπόδιο στην επέκταση του οικισμού, βλ. σχετικό έγγραφο στο Α. Χρυσανθόπουλος, *Συλλογή τοπικών της Ελλάδος συνθημάτων*, Αθήνα 1853, σ. 170-1. Σχετικό με το «δίκαιο των ανέμων» είναι και έγγραφο, επίσης του 1833, από τη Νάξο, όπου ορίζονται επακριβώς οι αποστάσεις που πρέπει να χωρίζουν τους ανεμόμυλους ώστε να μην εμποδίζει ο ένας τη λειτουργία του άλλου, βλ. Ν. Κεφαλληνιάδης, «Η μονή Αγίου Γεωργίου...», ό.π., σ. 571-572. Σχετικά με το θέμα βλ. επίσης Ζ. Βάος - Στ. Νομικός, *Ο ανεμόμυλος...*, ό.π., σ. 78-80.

68. Ρυθμίσεις νομικού περιεχομένου για το θέμα της διαχείρισης των υδάτων είχαν προβλεφθεί στο Βυζάντιο (βλ. I. P. Medvedev (επιμ.), *Nomos Georgikos*, Λένινγκραντ 1984, σ. 127-128 και «Νόμοι Γεωργικοί» στο Ι. και Π. Ζέπων, *Jus Graecoromanum*, τ. 2, Scientia Aalen 1962, σ. 70-71) και στη μεσαιωνική Ευρώπη (βλ. G. Recoura, *Les Assises de Roumanie*, Παρίσι 1930, σ. 216-217). Λεπτομερείς οδηγίες σχετικά με το δίκαιο, που διήπε τη λειτουργία και την κατασκευή των νερόμυλων, περιλαμβάνονται στο άρθρο XXXVIII του Συνταγματίου του Υψηλάντη. Λαμβάνεται πρόνοια ώστε να διασφαλίζονται τα δικαιώματα των παλαιότερων μύλων και των ιδιοκτητών των κτημάτων που αρδεύονταν από τα ίδια νερά, βλ. Π. Ζέπος, *Συνταγματίων...*, ό.π., σ. 59 και 227-228. Αναφορές σε σχετικά θέματα περιλαμβάνονται και στη Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου, βλ. Δ. Αποστολόπουλος, Π. Μιχαηλάκης, *Η Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου*, Αθήνα 1987, σ. 356. Σχετικά με τα φεουδαλικά δικαιώματα, χαρακτηριστική είναι η πράξη του 1490 από τη Νάξο, με την οποία ο Ιω. Γρήσπος, Δούκας του Αρχιεπελάγους, δωρίζει ποταμό στον Φραγκούλη Καλαφάτη και τους κληρονόμους του, βλ. Π. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκών του Αιγαίου πελάγους (1438-1565)*, Ερμούπολη 1924, σ. 61-62.

αντικείμενο έριδων και προστριβών⁶⁹.

Ένα μυκονιάτικο έγγραφο, με χρονολογία 30 Δεκεμβρίου 1651, μας διασώζει τη διαδικασία με την οποία κατασκευάστηκε και τέθηκε σε λειτουργία ένας από τους ανεμόμυλους του νησιού⁷⁰. Όπως δηλώνεται στη σύμβαση, συνεταιρίζονται ο παπά Μάρκος Κορίνθιος και ο κυρ Γεώργης Στάθης για να κατασκευάσουν ένα μύλο. Συμφωνούν να διαθέσουν 25 ρεάλια για να κτιστεί ο πύργος του μύλου και επίσης να μοιραστούν τα υπόλοιπα έξοδα που θα προκύψουν. Την ευθύνη για την κατασκευή ανέλαβε ο Γ. Στάθης. Η συμφωνία προέβλεπε ότι ο παπα Μάρκος Κορίνθιος θα κατέβαλε τα έξοδα στην περίπτωση που υπερέβαιναν τα 25 ρεάλια και ο Γ. Στάθης θα του χρεωστούσε το μερίδιό του επί των εξόδων αυτών, το οποίο και ήταν υποχρεωμένος να εξοφλήσει σε ένα έτος από τη στιγμή που θα έμπαινε ο «μύλος στο αλεύρι». Ο μύλος λειτούργησε την 1 Μαΐου 1652 και ο Γ. Στάθης βρέθηκε να οφείλει 24,5 ρεάλια⁷¹. Έχουμε δηλαδή μία μορφή συνεταιρισμού όπου ο ένας εταίρος καταβάλλει το κεφάλαιο και ο άλλος καταβάλλει άμεσα ένα τμήμα μόνο του απαιτούμενου κεφαλαίου, αλλά σε αντιστάθμισμα αναλαμβάνει την ευθύνη της επιστασίας και παράλληλα παρέχει ίσως προσωπική εργασία για την κατασκευή και λειτουργία του μύλου. Τα μερίδια των εταίρων τελικά θα ήταν ίσα, ενώ το διάστημα που απαιτήθηκε για την ολοκλήρωση του έργου ήταν 4 μήνες.

Ανάλογη διαδικασία διασώζουν νοταριακά έγγραφα του τέλους του 17ου

69. Σχετική απόφαση για το θέμα της κατανομής του νερού μεταξύ κελιών και μύλου που λειτουργούσε στην περιοχή των Καρυών έλαβε η Μεγάλη Σύναξη του Αγίου Όρους στις 13 Αυγούστου του 1711. Με την απόφαση αυτή παρέχει σε μύλο ίση ποσότητα νερού με εκείνην που δικαιούνται τα κελιά, βλ. Π. Γουναρίδης, «Αρχαίον Ι. Μ. Ξηροποτάμου», *Αθωνικά Σύμμεικτα*, 3, Αθήνα 1993, σ. 66-67. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει έγγραφο του 1671 από τη Νάξο το οποίο αναφέρεται σε διαμάχη για το δικαίωμα χρήσης ποταμών του νησιού, βλ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*, Ερμούπολη 1925, σ. 60-63.

70. Βλ. Γ.Α.Κ., Κ.60, φ. 18.

71. Αν δεν είχαν δαπανηθεί για την κατασκευή του μύλου και άλλα ποσά τα οποία διαλανθάνουν, προκύπτει ότι ο μύλος στοίχισε συνολικά γύρω στα 74 ρεάλια, ποσό δηλαδή σημαντικά μικρότερο από αυτό των 160 περίπου ρεαλιών που φαίνεται ότι εξασφάλιζαν οι εν λειτουργία παλούμενοι ανεμόμυλοι. Υπάρχουν δύο παράγοντες που πιθανόν συντελούν σε αυτή τη διαφορά. Ο πρώτος είναι ότι η σύμβαση δημιουργίας του μύλου και τα πωλητήρια έγγραφα απέχουν από 10 χρόνια και άνω και στο διάστημα αυτό είναι πιθανό να ανέβηκε η τιμή του μύλου. Ο δεύτερος είναι η δυνατότητα συμπίεσης του κόστους που παρέσχε η προσωπική εργασία του Γ. Στάθη. Αν οι παράγοντες αυτοί δεν είναι ικανοί να δικαιολογήσουν την υφιστάμενη απόκλιση, τότε φαίνεται ότι ο «αέρας» που απολάμβανε ένας μύλος σε λειτουργία (πελατεία, καθιέρωση στο νησί, εγνωσμένη ποιότητα παραγωγής κ.λπ.) διπλασίαζε την αξία του σε σχέση με το κόστος κατασκευής και μηχανικού εξοπλισμού του.

αιώνα από τη Νάξο. Στις πράξεις αυτές γυναίκες από αρχοντικές οικογένειες του νησιού συνεταιρίζονται με ανθρώπους ικανούς να επαναλειτουργήσουν εγκαταλειμμένους νερόμυλους, τους οποίους οι «αρχόντισσες» είχαν αποκτήσει μέσω κληρονομικών μεταβιβάσεων. Στην πρώτη πράξη, που χρονολογείται στα 1682, η αρχόντισσα Εγκατερίνα, σύζυγος του ευγενή Α. Λορδά, λαμβάνει από τον μισέρ Κ. Μπάφο 13 ρεάλια συνολικά και του παραχωρεί το μισό από το γονικό της νερόμυλο. Ο Κ. Μπάφος είναι «κρατημένος να ξοδιάσῃ, να τον εφτιάσῃ και να τον αναστήσῃ και να του κάμῃ όλα του τα χρειάζόμενα έως να τον εβάλῃ στα αλεύρια να αλέθῃ» και κατόπιν θα μοιράζονται στα δύο το όποιο εισόδημα. Ο Κ. Μπάφος αναλάμβανε επίσης «όλες τις όξοδες πέτρες σίδερα και πάσα άλλο», που θα προέκυπταν στο μέλλον. Η συμφωνία όμως αυτή έμεινε ανεκτέλεστη⁷². Την ίδια τύχη είχε και δεύτερο «συνυποσχετικό» που συνήψε ο Κ. Μπάφος στα 1683 με άλλη αρχόντισσα, την Μαρουδιά σύζυγο του αφέντη Γιακουμάκη Μπαρότζη, προκειμένου να κτίσει και να θέσει σε λειτουργία παλιό νερόμυλο⁷³. Αντίθετα, επιτυχέστερη έκβαση φαίνεται ότι είχαν άλλες παρόμοιες συμφωνίες, οι οποίες συνήφθησαν την ίδια εποχή, κυρίως μεταξύ μελών των αρχοντικών οικογενειών της Νάξου⁷⁴.

Αξιοσημείωτο είναι ότι και στην, κατά δύο περίπου αιώνες μεταγενέστερη, σύμβαση ίδρυσης ανεμόμυλου στην Αθήνα, που αναφέραμε παραπάνω⁷⁵, μετέχουν και πάλι δύο συμβαλλόμενοι, από τους οποίους ο ένας παρέχει τη γη και καταβάλλει ένα χρηματικό ποσό για την ανέγερση του μύλου, ενώ ο δεύτερος εκτός από τα χρήματα που συνεισφέρει αναλαμβάνει να επιστατήσει στην κατασκευή, στην προμήθεια των υλικών και τέλος «αναδέχεται να δουλεύει τον προσημειωθέντα ανεμόμυλον». Παρόμοιοι όροι προβλέπονται και σε συμφωνία που συνήψαν το 1804 ιδιοκτήτης «παλαιόμυλου» με τον τεχνίτη που ανέλαβε να τον φτιάξει και να τον θέσει σε λειτουργία⁷⁶.

β) Στη Μύκονο όσο προχωρούμε προς το τέλος του αιώνα υπάρχει η τάση να διαιρούνται οι μύλοι σε περισσότερα μερίδια. Η παρατήρηση αυτή προκύπτει από την αύξηση του αριθμού των ιδιοκτητών στα δύο κατάστιχα, για τα οποία κάναμε λόγο, τη στιγμή που ο αριθμός των ανεμόμυλων παρέμεινε σταθερός. Πράγματι, ενώ στο πρώτο καταμετρήσαμε 21 πρόσωπα, στο δεύτερο αυξήθηκαν σε 30, από τα οποία μάλιστα τα 15 φέρουν οικογενειακά ονόματα διαφορετικά από αυτά των ιδιοκτητών του πρώτου καταστίχου.

72. Βλ. Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *Ο κώδικας...*, ό.π., έγγρ. 300, σ. 499-500.

73. Στο ίδιο, έγγρ. 326, σ. 527-528.

74. Στο ίδιο, έγγρ. 350, σ. 559-560 και έγγρ. 585, σ. 811-812.

75. Βλ. Γ. Πετρόπουλος, «Ο κώδιξ του νοταρίου...», ό.π., σ. 574-576.

76. Βλ. Γ. Ζευγάλης, «Μία μετοίκηση από την Τήνο στη Νάξο κατά το τέλος του 18ου αιώνα», *Κυκλαδικά Θέματα*, 9 (1985), σ. 156-157.

Ο κατακερματισμός των ιδιοκτησιών αυτών των μύλων σε περισσότερα μερίδια (που πάντως δεν μπορούσαν να υπερβούν τα 8) οφείλεται και στην κατάτμηση λόγω κληροδοτήσεων και προικίσεων στα πλαίσια της οικογένειας⁷⁷, αλλά και στην είσοδο καινούργιων προσώπων που αγοράζουν μερίδια. Σε τρία μάλιστα πωλητήρια έγγραφα υπάρχει η διευκρίνηση ότι ο πωλητής δεν αποξενώνεται από το σύνολο της ιδιοκτησίας του στο μύλο, αλλά ορίζεται ότι πωλεί μόνο ένα τμήμα της (για παράδειγμα μία από τις τρεις αντένες που κατέχει). Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός ότι υπάρχουν άνθρωποι που διαθέτουν μερίδια σε περισσότερους από έναν μύλους. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε όμως αν αυτή η πρακτική αποτελούσε επιλογή τους ή επιβαλλόταν από το γεγονός ότι δεν έβρισκαν διαθέσιμα προς πώληση μερίδια στο μύλο στον οποίο ήταν ήδη συνιδιοκτήτες και οι ίδιοι.

γ) Η εκμετάλλευση του μύλου δεν αποτελεί κατά κανόνα τη μοναδική απασχόληση των κατόχων τους. Οι συνιδιοκτήτες —ή οι αποκλειστικοί ιδιοκτήτες— των μύλων συνήθως δεν είναι μωλωνάδες⁷⁸. Αντίθετα όμως υπάρχουν περιπτώσεις που ήταν μάστορες, ικανοί μάλιστα, όπως διαφαίνεται από κάποιες γραπτές πηγές, να στήσουν τον ανεμόμυλο ή να επιδιορθώσουν εξαρτήματά του. Παράδειγμα τέτοιου τεχνίτη, ο μαστρο Γιώργης Καταβατάς, κάτοχος τμήματος μύλου στη Μύκονο. Ο τελευταίος, σύμφωνα με έγγραφο ομο-

77. Για παράδειγμα βλ. τη διαθήκη του μαστρο Ανδρέα Σαντορινέου (Γ.Α.Κ., Κ.60, φ. 1, έγγραφο με χρονολογία 15 Δεκεμβρίου 1678) που αφήνει από μία αντένα μύλου στους δύο γιούς του Ζουάνε και Ζωρζέτο, και τη διαθήκη του μαστρο Νικόλα του Κυριάκου (Γ.Α.Κ., Κ.60, φ. 1, έγγραφο με χρονολογία 8 Απριλίου 1689), ο οποίος καταλείπει 2 αντένες μύλου στο γιο του Ανδρέα και τμήμα άλλου μύλου που έχει στην κατοχή του στη θυγατέρα του Κατερίνα και στη σύζυγό του. Ανάλογη περίπτωση για τον 18ο αιώνα αποτελεί η διαθήκη του άρχοντα και βοεβόδα της Μυκόνου Δημητράκη Μαυρογένη, ο οποίος διαμοιράζει τις αντένες μύλων που κατέχει στα παιδιά του, βλ. Th. Blancard, *Les Maurogeni. Essai d'étude additionnelle à l'histoire moderne de la Grèce de la Turquie et de la Roumanie*, Παρίσι 1893, σ. 880-882.

78. Βλ. Στ. Νομικός, «'Αλεσμα...», ό.π., σ. 194 και Ζ. Βάος - Στ. Νομικός, *Ο ανεμόμυλος...*, ό.π., σ. 86-92. Σε ναξιακό έγγραφο του 1675 γίνεται σαφώς διάκριση μεταξύ ιδιοκτήτη και μωλονά, καθώς οι συνιδιοκτήτες του μύλου συμφωνούν και ορίζουν «τον μωλονά που εθέλασιν βάλειν να τον αλέθη να είναι και με την γνώμη των δύο νοικοκυρών», βλ. Ν. Κεφαλληνιάδης, «Η μονή Αγίου Γεωργίου...», ό.π., σ. 569-570. Το ίδιο καθεστώς ίσχυε μέχρι πρόσφατα στη Ρούμελη, βλ. Δ. Λουκόπουλος, *Γεωργικά...*, ό.π., σ. 301-302. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μεταγενέστερο αχρονολόγητο, ίσως γύρω στα 1830, έγγραφο από τη Νάξο, σύμφωνα με το οποίο ένα ανδρόγυνο «παντικιάζει» τον ανεμόμυλό του χωρίς χρηματικό τίμημα αλλά με μία σειρά δεσμεύσεις του ενοικιαστή που αφορούν την επισκευή, επιδιόρθωση βλαβών, ορθή λειτουργία και διαμοιρασμό των όποιων κερδών. «Το παντίκι γροικάται αιωνίως και κληρονομικώς» και προβλέπονται χρηματικές ποινές για όποιον από τους συμβαλλόμενους αθετήσει την συμφωνία, βλ. Ν. Κεφαλληνιάδης, «Ο ναός του Αγ. Αντωνίου του Αββά της Νάξου», *E.E.K.M.* 8 (1969-1970), σ. 357-9.

λογία της 13ης Οκτωβρίου 1708, δηλώνει ότι έλαβε από τον Πατή Ευδάκη «ρεάλια σωστά και καλά οκτώ και κάρτο τα οποία τα έλαβα διατί ήκαμα του ποτέ αφέντη Κόντε Μανέτα⁷⁹ μία ρόδα μύλου και εχρεώστη να μου τα δώσει»⁸⁰.

Η αμοιβή του μύλου για τον καρπό που άλεθε, το «αζάγι», υπολογιζόταν συνήθως με παρακράτημα στο αλεύρι και έφθανε περίπου στο 10% του παραγόμενου προϊόντος⁸¹. Δεν είμαστε σε θέση να υπολογίσουμε το ύψος του πιθανού κέρδους που απέδιδαν οι μύλοι στους ιδιοκτήτες τους. Το πιθανότερο όμως είναι ότι επρόκειτο για μία εγκατάσταση που απέφερε σημαντικά οικονομικά οφέλη⁸². Σημειώνουμε μερικές χαρακτηριστικές συμβάσεις ενοικίασης μύλων με καταβολή του ενοικίου σε είδος, ώστε να είναι σαφέστερα τα εισοδήματα των ιδιοκτητών.

— Στα 1538 πακτώνεται νερόμυλος στην Κρήτη και ορίζεται «...διά τον λεγόμενον ένα χρόνον πάκτος αλεύρι του καμπανού [= ζυγισμένο], προς λίτρα λ' το μουζούρι, μουζούρια ογδοήντα ήγουν π', να σε πληρώνω ντζορνάδα [= κά-θε μέρα], να σ' έχω αποπληρωμένον κομπλήροντας ο χρόνος»⁸³.

— Στα 1718 πακτώνεται στη Νάξο νερόμυλος για χρονικό διάστημα «το

79. Πιθανότατα πρόκειται για τον περίφημο Στάθη Ρωμανό Μανέττα, διάσημο, εκτός των άλλων, πειρατή, δουλέμπορο και στενό συνεργάτη των Βενετών, οι οποίοι τον τίμησαν με τον τίτλο του «κολονέλου». Για τον Μανέττα βλ. Αντ. Κατσουρός, «Η ρίμα του Καπετάν Μανέττα», *Κιμωλιακά* 7 (1977), κυρίως σελ. 124-126.

80. Βλ. Γ.Α.Κ., Κ.60, φ. 13. Στην Κρήτη ήδη από τον 14ο αιώνα υπήρχαν ειδικευμένοι τεχνίτες στην επιδιόρθωση και κατασκευή μύλων, διασώζονται μάλιστα και σχετικές συμβάσεις μαθητείας, βλ. Χ. Γάσπαρης, *Η γη...*, ό.π., σ. 160 και 179. Επίσης σε κατάστιχο του 16ου αιώνα περιλαμβάνονται μνείες για τεχνίτες ειδικευμένους στην κατασκευή ελαιοτριβείων και στην επισκευή εξαρτημάτων μύλων, βλ. Χρύσα Μαλτέζου, «Τιμές αγαθών και αμοιβές εργασίας στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Σύμμεικτα*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, 6 (1985), σ. 12, 15-17.

81. Βλ. Ζ. Βάος - Στ. Νομικός, *Ο ανεμόμυλος...*, ό.π., σ. 248 και Στ. Νομικός, «Άλεσμα...», ό.π., σ. 197, όπου μάλιστα γίνονται υπολογισμοί σύμφωνα με τους οποίους το εισόδημα του μυλωνά και του νοικοκύρη ήταν 12 οκάδες αλεύρι την ημέρα. Ο Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, «Ανεμόμυλοι...», ό.π., σ. 335 και 341, αναφέρει ότι το «αζάγι» στην Κάρπαθο ήταν χαμηλότερο και κυμαινόταν, ανάλογα με την εποχή και το είδος του μύλου, από 9% έως 5%. Στη Νάξο σε πρακτικό του 1783 με αγορανομικές διατάξεις ορίζεται οι νερόμυλοι και οι ανεμόμυλοι να παίρνουν «εις δέκα εξ ένα κατά το παλαιόν» και οι φούρνοι «όπου ψήνωσιν τα ψωμιά να παίρνωσιν κατά το παλαιόν», βλ. Δ. Γκίνης, *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα 1966, σ. 222-223.

82. Υψηλό κόστος ενοικίασης των μύλων έχει παρατηρηθεί και στη μεσαιωνική Ευρώπη και στην Ανατολή, βλ. αντίστοιχα J. Gimpel, *La révolution industrielle du Moyen âge*, Παρίσι 1975, σ. 17 και El. Ashtor, *Histoire des prix et des salaires dans l'orient médiéval*, Παρίσι 1969, σ. 258.

83. Βλ. Ι. Κίσκηρας, «Η πάκτωση μύλου εν Κρήτη», *Εφημερίς Ελλήνων Νομικών*, 33 (1966), σ. 212-213. Στο ίδιο γίνεται λόγος και για άλλες μισθώσεις μύλων, που είχαν συναφθεί σε προγενέστερες εποχές με παρεμφερείς ή διαφορετικούς όρους, ό.π., σ. 210-211.

χρόνο οπού τρέχει ώσπου υπάρχει νερό». Το ενοίκιο ορίζεται «την κάθε εβδομάδα οπού αλέθει από σιφινιού τριάμιση πινάκια αλεύρι μιγαδερό και όντες ήθελε στερνιάζει να του δίνει δύο πινάκια ακόμη». Επίσης ορίζεται και «κα-νίσκι» από το χοιρινό που τρέφονταν στο μύλο⁸⁴.

— Στα 1720 πακτώνεται στην Κεφαλονιά ανεμόμυλος. Το ετήσιο ενοίκιο ορίζεται «κριθάρι κάρτες διακόσιες είκοσι Νο 220 με το μισό βατζέλο του άνωθεν σ(ινιό)ρ Χωραφά να πεζάρη η κάθε κάρτα λ(ίτρες) 30». Το ενοίκιο θα καταβάλλεται σε μηνιαίες δόσεις, σε αλεύρι ή κριθάρι κατά την κρίση του ιδιοκτήτη. Οι ενοικιαστές υποχρεούνται επίσης να φροντίζουν για τη συντήρηση του μύλου και να αλέθουν όσο καρπό τους προσκομίσει ο ιδιοκτήτης χω-ρίς να παίρνουν «ζάγι»⁸⁵.

Στη Μύκονο, σε μία ενθύμηση —αχρονολόγητη αλλά του τέλους του 17ου αιώνα— κάτοικος του νησιού, ανάμεσα σε άλλες υποχρεώσεις του, σημειώνει και ετήσια καταβολή 15 ρεαλιών για χρήση μύλου, τον οποίον «τρώνει» επί δέκα χρόνια⁸⁶.

Εισοδήματα όμως των περισσότερων συνιδιοκτητών μύλων μπορούμε να εντοπίσουμε και σε ποικίλους άλλους χώρους όπως: γεωργικές καλλιέργειες, κτηνοτροφία, εμπόριο, τοκογλυφία, ναυτιλιακές επιχειρήσεις, πειρατεία, δου-λεμπόριο. Πολύ συχνά μάλιστα συναντάμε ιδιοκτήτες μύλων να μετέχουν σε όλο το εύρος των πολύμορφων αυτών δραστηριοτήτων. Η τακτική αυτή —της ενεργούς παρουσίας σε ποικίλες δραστηριότητες— εικονογραφεί άλλωστε το συνήθη τρόπο οικονομικής συμπεριφοράς των ισχυρών οικογενειών των νησιών.

δ) Στη Μύκονο, στο μεταγενέστερο από τα δύο φορολογικά κατάστιχα που αναφέραμε, βρίσκουμε αρκετούς από τους πρωτοεμφανιζόμενους ιδιοκτή-τες μύλων να αναπτύσσουν δραστηριότητες που έχουν σχέση με τη ναυτιλία, το εμπόριο και τον έντοκο δανεισμό.

Δεν γνωρίζουμε αν η διείδυση αυτή ανθρώπων που ασχολούνταν με τη ναυτιλία και το εμπόριο στο χώρο των αλευρομύλων αποτελεί συγχυριακό το-πικό φαινόμενο, το οποίο εντοπίζεται μόνο στη Μύκονο, διότι δεν έχουμε τη δυνατότητα συγκρίσεων με άλλες περιοχές, όπου υπήρχαν μύλοι. Πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι η περίοδος στην οποία αναφερόμαστε, το β' μισό του 17ου αιώνα δηλαδή, είναι μία εποχή ιδιαίτερα ταραγμένη για τον αιγαιακό χώρο, περιοχή που αποτέλεσε πεδίο αντιπαράθεσης των αντιμαχομένων κατά τους δύο βενετοτουρκικούς πολέμους (1645-1669 και 1684-1699). Την ίδια

84. Βλ. Β. Σφυρόερας, «Κυκλαδικά...», ό.π., σ. 639.

85. Βλ. Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακά πράξεις Κεφαλληνίας...», ό.π., σ. 111-112.

86. Βλ. Γ.Α.Κ., Κ.60, φ. 18. Ο ίδιος άνθρωπος, ο Ν. Βιδάλης, εγκλείται σε άλλο έγγραφο, διότι δεν ήταν συνεπής σε υποχρεώσεις του, ανάμεσα στις οποίες και οφειλές του από την εκμετάλλευση μύλου (βλ. Γ.Α.Κ., Κ.60, φ. 18, έγγρ. της 22ας Σεπτεμβρίου 1698).

χρονική περίοδο παρατηρείται μία σοβαρή έξαρση της πειρατείας, καθώς οι αντίπαλοι —και ιδιαίτερα οι Βενετοί— είχαν συνεργασία με κουρσάρους προκειμένου να πλήττουν τα εμπορικά πλοία των αντιπάλων τους⁸⁷. Αυτοί οι ποικίλων προελεύσεων πειρατές, που είχαν εγκατασταθεί στο Αιγαίο και χρησιμοποιούσαν τα νησιά ως κέντρα συγκέντρωσης και εμπορίου των λειών τους, μετά το τέλος του πρώτου πολέμου βρέθηκαν χωρίς την επίσημη κάλυψη της Βενετίας. Παράλληλα ο τουρκικός στόλος, που είχε κάνει προσπάθειες να αναδιοργανωθεί από το 1682, σημείωσε κάποιες επιτυχίες στον αγώνα εναντίον τους⁸⁸.

Είναι πιθανό, λοιπόν, κάποιοι από αυτούς —αρκετοί άλλωστε είχαν εγκατασταθεί μόνιμα στα νησιά ή προέρχονταν από αυτά— να επέλεξαν μια νόμιμη και ασφαλέστερη τοποθέτηση των κερδών τους. Ταυτόχρονα ο συνωστισμός πολεμικών και πειρατικών πλοίων στα νησιά ίσως είχε αυξήσει σημαντικά τη ζήτηση σε παξιμάδι (γαλέτα)⁸⁹, που αποτελούσε κύρια τροφή των πληρωμάτων, με αποτέλεσμα και τα κέρδη των μύλων να εμφανίζονται ελκυστικότερα.

Σχετικά με την οικονομική λειτουργία των μύλων —και κατά δεύτερο λόγο και των ελαιοτριβείων— θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε τις παρακάτω παρατηρήσεις.

Η εξάπλωση των μύλων από τον 13ο αιώνα στην Ευρώπη επέφερε μαζική βελτίωση στην παραγωγικότητα και έχει χαρακτηριστεί ως «πρώτη βιομηχανική επανάσταση» ή «επανάσταση των μύλων»⁹⁰. Έχει υποστηριχτεί ει-

87. Βλ. σχετικά D. A. Zakythinos, «Corsaires et pirates dans les mers grecques au temps de la domination turque», *L'Hellénisme Contemporain*, Αθήνα 1939, σ. 7· I. Χασιώτης, «Η κάμψη της οθωμανικής δυνάμεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ, Αθήνα 1972, σ. 12-13· Αλεξάνδρα Κραντωνέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της τουρκοκρατίας 1538-1699*, Αθήνα 1991, σ. 9-10 και 87-89.

88. Βλ. Β. Σφυρέρας, *Τα ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου*, Αθήνα 1968, σ. 37.

89. Στην περίοδο 1684-1699 είχε παρατηρηθεί μεγάλη αύξηση στη ζήτηση αγροτικών προϊόντων από τους Βενετούς, διότι είχαν ανάγκη τροφίμων για τη διατροφή των ανδρών τους, βλ. Β. J. Slot, *Archipelagus...*, ό.π., σ. 243.

90. Βλ. F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XV-XIII siècle. Les Temps du monde*, τ. 3, Παρίσι 1979, σ. 470-473· J. Gimpel, *La révolution...*, ό.π., σ. 9. Φαίνεται όμως ότι ο Φ. Μπρωντέλ λίγα χρόνια αργότερα ήταν πιο επιφυλακτικός στην υιοθέτηση μιας τέτοιας άποψης. Σε συζήτηση που έγινε τον Οκτώβριο του 1985 έλεγε: «Εγώ δεν πιστεύω πια (στη βιομηχανική επανάσταση του Μεσαίωνα). Η βιομηχανική επανάσταση του 18ου αιώνα είναι αληθινή βιομηχανική επανάσταση, επειδή έθεσε σε τροχιά μία άλλη επανάσταση, ύστερα κάποια άλλη και ύστερα κάποια άλλη. Για να το πούμε διαφορετικά, βιομηχανική επανάσταση υπάρχει μόνο όταν η καινοτομία είναι τέτοια που επισύρει διαδοχή. Οι ανεμόμυλοι και οι υδρόμυλοι αναπαράχθηκαν και τελειοποιήθη-

δικότερα ότι: «η εξάπλωση και η αυξανόμενη ισχύς των ανεμομύλων και των νερομύλων [...] σήμαινε την αρχή της κατάρρευσης του παραδοσιακού κόσμου, στον οποίο ο άνθρωπος ήταν αναγκασμένος να βασίζεται σε ζωικές και φυτικές πηγές για την εξεύρεση ενέργειας. Ήταν η μακρινή αναγγελία της βιομηχανικής επανάστασης»⁹¹. Αντίθετα, η επικράτηση στη βαλκανική χερσόνησο τύπων μύλων χαμηλού σχετικά κόστους και απλούστερων στην κατασκευή έχει θεωρηθεί ως ένδειξη επικράτησης της οικογενειακής οικονομίας απέναντι στην εμπορευματική⁹².

Ανεξάρτητα όμως από αυτές τις συνολικές επιπτώσεις από την εξάπλωση των μύλων, στα μικρά μεγέθη των νησιωτικών οικονομιών είναι πιθανόν τέτοιου τύπου βιοτεχνικές εγκαταστάσεις να επέφεραν διαφορετικές συνέπειες⁹³. Βιοτεχνίες δηλαδή, όπως είναι κυρίως οι μύλοι και τα ελαιοτριβεία, που έργο τους έχουν τη στοιχειώδη μεταποίηση αγροτικών προϊόντων, μπορεί να ήταν άμεσα προσδεδεμένες και να ενίσχυαν τον αγροτικό χαρακτήρα της οικονομίας μιας περιοχής, διότι συντελούσαν τελικά στην αυτάρκειά της και ευνοούσαν τον περιορισμό στα στενά γεωγραφικά πλαίσιά της⁹⁴. Ο ρόλος αυτός ίσως γίνεται πιο έντονος στην περίπτωση των νησιών, όπου η θάλασσα αποτελεί ένα άνοιγμα, μία ανοικτή δίοδο επικοινωνίας αλλά ταυτόχρονα και ένα εμπόδιο, έναν παράγοντα που ωθεί το νησί να περιοριστεί στα γεωγραφικά όριά του.

Οι μύλοι και τα ελαιοτριβεία θα μπορούσαν ίσως να συντελέσουν στη δημιουργία ραγμών στην παραδοσιακή αγροτική οικονομία, μόνο στην περίπτωση που το προϊόν το οποίο παρήγαγαν ήταν συνδεδεμένο με το εμπόριο.

καν, αλλά η "επανάσταση" παρέμεινε στάσιμη», βλ. F. Braudel, «Ο καπιταλισμός - ένα μάθημα ιστορίας», *Η δυναμική του καπιταλισμού*, μετάφρ. Ρίκα Μπενβενίστε, Αθήνα 1992, σ. 150.

91. Βλ. C. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση, κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ.*, μετάφρ. Π. Σταμούλης, Αθήνα 1988, σ. 229.

92. Βλ. Tr. Stoianovich, «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος: οικογενειακή οικονομία, οικονομία αγοράς και εκσυγχρονισμός», στο συλλογικό τόμο *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 1980, σ. 163-164.

93. Έχει επισημανθεί συνολικότερα για την, υπό οθωμανική κυριαρχία, χριστιανική υπαίθρο ότι η βιοτεχνία του ορεινού χωριού και η ναυτιλία του άγονου νησιού «...παρά την φαινομενικά εξωαγροτική τους υπόσταση, αποτελούν συμπληρωματικές οικονομικές δραστηριότητες οργανικά δεμένες με τον κόσμο της υπαίθρου». Ο χαρακτήρας αυτός διατηρήθηκε σχεδόν έως τις ύστερες δεκαετίες του 19ου αιώνα, βλ. σχετικά Β. Παναγιωτόπουλος, *Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, ανατύπωση από το π. Επιλογή*, Αθήνα 1993, σ. 8

94. Η σταθερότητα στον αριθμό και στην κατανομή των νερόμυλων στα χωριά της Κέρκυρας κατά τον 17ο και το μεγαλύτερο μέρος του 18ου αιώνα έχει υποστηριχθεί ότι αποτελεί μία ένδειξη πως εξασφαλιζόταν η αυτάρκεια της τοπικής οικονομίας, βλ. Α. Σορδίνας, «Οι παραδοσιακοί...», ό.π. σ. 113.

Αν, δηλαδή, τα παραγόμενα προϊόντα ήταν αγαθά εμπορεύσιμα και μάλιστα πρόσφορα να αποτελέσουν αντικείμενο του εμπορίου, που εξυπηρετούσε ευρύ δίκτυο επικοινωνιών και ήταν ίσως σε θέση να εξασφαλίσει συνεχή και σταθερή διέξοδο στη διάθεση των αγαθών.

Εδώ νομίζω ότι πρέπει να επισημάνουμε μία διαφορά ανάμεσα στις δύο αυτές βιοτεχνικές εγκαταστάσεις. Στην περίπτωση των ελαιοτριβείων η πρώτη ύλη, δηλαδή ο ελαιοκαρπός, επειδή είναι ευπαθής, ήταν ανάγκη να μετατραπεί γρήγορα σε λάδι για να μην αλλοιωθεί. Αντίθετα στην περίπτωση των αλευρόμυλων, η πρώτη ύλη, τα δημητριακά, ήταν ανθεκτικότερα στο χρόνο και στα ταξίδια από το παραγόμενο προϊόν, το οποίο έπρεπε σε σύντομο χρονικό διάστημα να καταναλωθεί⁹⁵. Η διαφορά αυτή νομίζω ότι συνδέει αμεσότερα και διαρκέστερα το ελαιοτριβείο με τον τόπο παραγωγής, ενώ το μύλο με τον τόπο κατανάλωσης.

ΟΙ ΦΟΥΡΝΟΙ

Στο νησιωτικό χώρο η πρακτική της συνιδιοκτησίας εφαρμόστηκε και στους φούρνους, είναι πιθανό όμως ότι το φαινόμενο δεν απέκτησε την πυκνότητα που μπορεί κανείς να επισημάνει στους μύλους και στα ελαιοτριβεία. Σχετικά με τους φούρνους, τα νοταριακά έγγραφα επιτρέπουν να εντοπίσουμε μία διαφορά, η οποία δεν είναι πάντοτε απόλυτα σαφής. Μπορούμε δηλαδή να διακρίνουμε φούρνους που δηλώνονται στα νοταριακά έγγραφα ως αναπόσπαστο στοιχείο κάποιας οικίας και άλλους που μεταβιβάζονται ως αυθύπαρκτα, ανεξάρτητα αγαθά. Η δεύτερη κατηγορία αυτή φούρνων δεν ταυτιζόταν με τους απλούς σπιτικούς φούρνους, που προορίζονταν για οικογενειακή χρήση, ούτε όμως μπορούν να εξομοιωθούν με αρτοποιεία⁹⁶. Δεν γνωρίζουμε το μέγεθός τους και την ακριβή θέση τους στον οικισμό⁹⁷, κατά πάσα πιθανότητα όμως

95. Βέβαια η αποθήκευση δημητριακών καρπών δεν ήταν απαλλαγμένη από κινδύνους αλλοίωσης και φθοράς του προϊόντος από ποντίκια και έντομα, γι' αυτό και είχαν επινοηθεί διάφοροι τρόποι για την καλύτερη προφύλαξή του. Για παράδειγμα, στη Ρόδο επικαλυπτόταν το αποθηκευμένο προϊόν με στρώμα ασβέστου, βλ. Μαρία Ευθυμίου, «Ομοιότητες και διαφορές στη διοίκηση μιας νησιωτικής περιοχής. Οι Ιωαννίνες Ιππότες και οι Οθωμανοί στα νησιά του Νοτιοανατολικού Αιγαίου», *Μνήμων*, 14 (1992), σ. 26.

96. Αντίθετα σε μεγάλες πόλεις η ύπαρξη αρτοποιείων είναι σαφής. Για παράδειγμα, σε έγγραφο του 1692 από τη Σμύρνη γίνεται λόγος για «φούρνο ψωμάδικο», η επισκευή μάλιστα του οποίου μετά το σεισμό που έπληξε την πόλη στοίχισε 350 ασάνια, βλ. Ν. Κ. Χ. Κωστής, *Σμυρναϊκά ανέκτα*, Αθήνα 1906, σ. 18.

97. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ήδη στον Αρμενόπουλο περιλαμβάνεται παράγραφος «περί αρτοποιείου» με λεπτομερείς ρυθμίσεις για την απόσταση του φούρνου από τα γειτονικά οικοδομήματα, είτε πρόκειται για φούρνους εντός πόλεων είτε πρόκειται για φούρνους που βρίσκονται στην ύπαιθρο, βλ. Κ. Αρμενόπουλος, *Πρόχειρον νόμων ή Εξάβιβλος*, επιμέλεια Κ. Πιτσάκης, Αθήνα 1971, σ. 115-116 (βιβλ. 2, παράγρ. 14).

πρόκειται για κτίσματα που αποτελούνταν από τον κλίβανο για το ψήσιμο και κάποιο βοηθητικό δωμάτιο, στο οποίο φυλάσσονταν τα απαραίτητα συνεργα. Δεν συνάπτονταν αποκλειστικά με κάποιο σπίτι αλλά εξυπηρετούσαν τις ανάγκες μιας συνοικίας ή έστω ενός αριθμού οικογενειών⁹⁸. Την πιθανότητα αυτή ενισχύει το γεγονός ότι φούρνοι τον 17ο αιώνα περιλαμβάνονταν στα κτηματολόγια της Μύκονου και φορολογούνταν ως ανεξάρτητα αγαθά.

Στη Μύκονο, μεταξύ των πράξεων αγοραπωλησιών του 17ου αιώνα, καταμετρήσαμε 19 συνολικά πράξεις που περιελάμβαναν πωλήσεις φούρνων. Παράλληλα, συναντήσαμε και 4 πράξεις πώλησης «φουρνότοπων», χώρων δηλαδή που κατά πάσα πιθανότητα φιλοξενούσαν παλαιότερα φούρνους, ή τόπων κατάλληλων για κατασκευή φούρνων. Σε μία μάλιστα πωλητήρια πράξη, του 1672, ορίζεται ότι ο «φουρνότοπος» πωλείται με τις πέτρες του, οι οποίες θα χρησιμοποιούνταν για το κτίσιμο του φούρνου⁹⁹.

Την ίδια εποχή, σε διαθήκη που συντάχθηκε στα 1687, ο διαθέτης καταλείπει στη σύζυγό του, εκτός των άλλων αγαθών, «το φούρνο και όσα άσπρα του χρεωστού» οι ενορίτισσες του άνωθεν φούρνου, να τον έχει όσο ζει¹⁰⁰. Σύμφωνα λοιπόν με αυτή τη διατύπωση, φαίνεται ότι κάθε φούρνος είχε τη δική του πελατεία, τους κατοίκους της γειτονιάς, κάποιοι από τους οποίους μάλιστα αγόραζαν με πίστωση. Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι δεν έχουμε επισημάνει σε άλλο έγγραφο τη χρήση της λέξης («ενορίτισσες») προκειμένου να προσδιοριστεί η πελατεία ενός φούρνου. Η χρήση λοιπόν του χαρακτηρισμού αυτού στη διαθήκη που αναφέραμε ίσως δεν είναι από μόνη της επαρκής, ώστε να δικαιολογήσει την υπόθεση της αναγκαστικής υπαγωγής κάθε οικογένειας σε ένα μόνο φούρνο, με σύστημα ανάλογο εκείνου των εκκλησιαστικών ενοριών.

Στις πωλητήριες πράξεις η τιμή πώλησης των φούρνων ποίκιλε από 5 έως 18 γρόσια, ενώ επικρατέστερη παρουσιάζεται μία τιμή γύρω στα 10 με 12 γρόσια. Το ποσό αυτό είναι αρκετά υψηλό αν συγκριθεί με τις τιμές που εξασφάλιζαν άλλα ακίνητα, αλλά δεν μπορεί να θεωρηθεί από μόνο του ικανό να επιβάλει την ύπαρξη συνιδιοκτητών.

Πράγματι, με εξαίρεση πέντε πωλητήριες πράξεις, στις υπόλοιπες δεν πωλούνται ολόκληροι οι φούρνοι αλλά τμήματά τους, που αποτελούνται είτε

98. Σε ορισμένες περιοχές τέτοιοι φούρνοι δηλώνονται με τον όρο «φουρνόσπιτα», βλ. το παράδειγμα της Εύβοιας (Αθηνά Μπαράνου - Ευσταθία Βόρη, «Συμπληρωματικά στοιχεία του σπιτιού. Φούρνοι, φουρνόσπιτα χωριών και οικισμών της Β. Εύβοιας», *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών*, 27 (1986-7), σ. 123-158) και της Αίγινας (Δ. Βασιλειάδης, «Η λαϊκή...», ό.π., σ. 474-5). Ανάλογη λέξη, «φουρνοκατοικία», χρησιμοποιείται στην Πάτμο σε προικοσύμφωνο του 1645, βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντής, *Κείμενα...*, σ. 17.

99. Βλ. χ. 77 έγγρ. 1487 της 15ης Αυγούστου 1672.

100. Βλ. Γ.Α.Κ., Κ.60, χφ. 137 έγγρ. 127 με χρονολογία 29 Ιανουαρίου 1687.

από το ήμισυ του φούρνου¹⁰¹, είτε από το μερίδιο του κατόχου (που ορίζεται ως το «μερτικό του» ή η «πάρτη του»), είτε και από μία «πυρά». Η τελευταία είναι πιθανό να αποτελούσε τρόπο υπολογισμού των μεριδίων ιδιοκτησίας, ανάλογο με αυτόν των αντενών στους ανεμόμυλους¹⁰². Έχει υποστηριχθεί όμως και η άποψη ότι στη Σύρο, όπου συναντάται επίσης ο όρος «πυρά»), αντιστοιχούσε με μία ιδιότυπη μορφή δουλείας. Η δουλεία αυτή συνίστατο στο δικαίωμα χρήσης φούρνου που ανήκε σε άλλο ιδιοκτήτη¹⁰³.

Από την άλλη πλευρά ο κατακερματισμός των φούρνων μέσω κληρονομικών μεταβιβάσεων δεν δικαιολογεί την έκταση του φαινομένου, ενώ ούτε η κατασκευή και η λειτουργία του φούρνου απαιτούσε τεχνικές εξειδικευμένες, οι οποίες με τη σειρά τους πιθανόν να ωθούσαν σε συνεργασία ανθρώπους που διέθεταν τα απαραίτητα χρήματα με εκείνους που είχαν τις αναγκαίες γνώσεις.

Ίσως εδώ μία εξήγηση της ύπαρξης συνιδιοκτησίας μπορεί να αναζητηθεί στο ρόλο του φούρνου¹⁰⁴, καθώς αυτός αποτελούσε απαραίτητο εργαλείο και εγκατάσταση πρωταρχικής σπουδαιότητας για την καθημερινή ζωή¹⁰⁵. Η ιδιαίτερη αυτή σημασία του τον είχε καταστήσει αποκλειστικό προνόμιο του φεουδάρχη στη μεσαιωνική Ευρώπη. Ο εξαναγκασμός των χωρικών να ψήνουν το ψωμί τους στο φούρνο του χωροδεσπότη αποτέλεσε μία από τις συνήθειες υπο-

101. Το φαινόμενο της κατοχής μισού φούρνου δεν ήταν άγνωστο και σε περιοχές εκτός του νησιωτικού χώρου, βλ. για παράδειγμα έγγραφο του 1699 από τη Σιάτιστα, με το οποίο επιδικάζεται μισός φούρνος σε διεκδικητές κληρονομιάς, βλ. Ν. Πανταζόπουλος - Δέσποινα Τσούρα-Παπαστάθη, *Κώδιξ Σισανίου και Σιατίστης ΙΖ' - ΙΘ' αι.*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 55.

102. Χαρακτηριστική είναι η διαθήκη του 1705 από τη Μύκονο με την οποία ο διαθέτης Μ. Ροδέλης ορίζει ότι αφήνει μία πυρά του φούρνου που κατείχε στη θυγατέρα του και τον υπόλοιπο φούρνο στο γιό του (Γ.Α.Κ., Κ.60, φ. 2).

103. Βλ. σχετικά Α. Δρακάκης, «Η Σύρος...», ό.π., σ. 175-177 και 324, όπου υποστηρίζεται ότι η «πυρά φούρνου» ήταν δουλεία που συνίστατο στο δικαίωμα του κατόχου της να φουρνίζει σε φούρνο που ανήκε σε άλλον ιδιοκτήτη. Η πυρά μπορούσε να μεταβιβαστεί «εν ζωή και αιτία θανάτου» με διαθήκη, αγοραπωλησία ή δωρεά. Η ύπαρξη όμως δουλείας δεν διακρίνεται με απόλυτη σαφήνεια στα γνωστά έγγραφα. Οι πωλήσεις μισής «πυράς» που συναντάμε μάλλον οδηγούν στην ταύτιση της «πυράς» με μερίδιο πλήρους ιδιοκτησίας επί του φούρνου.

104. Αξιοσημείωτο είναι από αυτή την άποψη το γεγονός ότι στην Κάρπαθο μέχρι πριν από λίγα χρόνια εξακολουθούσαν να υπάρχουν καινούχρηστοι φούρνοι. Καθορισμένα νοικοκυριά έκαναν χρήση κάθε τέτοιου φούρνου και είχαν την ευθύνη για τη λειτουργία και τη συντήρησή του, βλ. σχετικά Δ. Φιλιππίδης, «Καινούχρηστοι φούρνοι στη Όλυμπο Καρπάθου», «Ο άρτος ημών». Από το σιτάρι στο ψωμί, ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, Γ' τρίήμερο εργασίας, Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992, σ. 361-366.

105. Μάλιστα για τη Δυτ. Ευρώπη έχει παρατηρηθεί ότι οι φουρνάρηδες ήταν σπουδαιότερα πρόσωπα από τους μυλωνάδες, καθώς έπαιζαν και εμπορικό ρόλο, βλ. F. Braudel, *Capitalism and...*, ό.π., σ. 96.

χρεώσεις (banalités) που επέβαλλε ο τελευταίος στους υποτελείς του¹⁰⁶.

Σύμφωνα με τα δύο φορολογικά κατάστιχα του 17ου αιώνα που αναφέραμε παραπάνω, οι Μυκονιάτες που εμφανίζονται ως ιδιοκτήτες ή συνιδιοκτήτες φούρνων είναι 74 στο πρώτο κατάστιχο και 26 στο μεταγενέστερο. Κατά τα δεδομένα των δύο καταστίχων, στα χρόνια που μεσολαμβάνει μειώνεται ο καταβαλλόμενος για φούρνους φόρος, ενώ παράλληλα οι ιδιοκτήτες φούρνων εμφανίζονται να κατέχουν μεγαλύτερα μερίδια ή και ολόκληρους φούρνους, αφού αυξάνεται η σχετική κατά κεφαλή φορολογική υποχρέωση¹⁰⁷. Εάν δεν πρόκειται για κάποια, άγνωστη σε εμάς, αλλαγή του τρόπου καταγραφής στο φορολογικό κατάστιχο, ίσως η μείωση αυτή του αριθμού των φούρνων μπορεί να συνδυαστεί με την αύξηση του μεγέθους τους και της παραγωγικότητας ορισμένων από αυτούς, παράλληλα με τη διακοπή της λειτουργίας άλλων. Ίσως, δηλαδή, πρόκειται για μία διαδικασία που απλουστευτικά και σχηματικά θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως εξέλιξη από το μικρό φούρνο στο αρτοποιείο¹⁰⁸.

Σε περιοχές με ισχυρότερο αστικό πλέγμα και ιδιαίτερα σε εκείνες που διατέλεσαν υπό τη βενετική κυριαρχία, ήδη από τον 14ο αιώνα τουλάχιστον, υφίστατο το επάγγελμα του «φούρναρη», με αρμοδιότητες προσδιορισμένες

106. Βλ. M. Bloch, *Η φεουδαλική κοινωνία*, μετάφρ. Μπ. Λυκούδης, Αθήνα 1987, σ. 342.

107. Στη Μύκονο η μείωση του αριθμού των φούρνων φαίνεται να συνεχίζεται και τον 18ο αιώνα, αφού στο φορολογικό κατάστιχο του 1754 καταγράφονται 10 μισοί και 4 ολόκληροι φούρνοι, ενώ σε άλλο του 1793 10 μισοί και 8 ολόκληροι, βλ. Sevasti Lazari, *Économies...*, ό.π., τ. 1, σ. 149 και 158. Αντίθετα στη Σέριφο παρατηρείται αύξηση όσο βαδίζουμε προς το τέλος του αιώνα. Συγκεκριμένα σε φορολογικό κατάστιχο του 1754 δεν περιλαμβάνεται κανένας φούρνος, το 1781 καταγράφεται ένας και το 1790 εννέα φούρνοι, βλ. Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1987, σ. 129.

108. Γνωστός μεγάλος φούρνος του 18ου αιώνα είναι αυτός του Πέτρου Μαυρογένη, από τον οποίο έχει διασωθεί και επιγραφή, βλ. Β. Μάρκρης, «Ενδιαφέρουσες επιγραφές», εφ. *Νέα Μύκονος*, α.φ. 157, Μάρτιος 1961, σ. 3. Ο Π. Μαυρογένης, γόνος ισχυρής οικογενείας της Μυκόνου, πέθανε το 1789, βλ. Στ. Μάνεσης, «Η εν Μυκόνω Ιερά μονή του Αγίου Παντελεήμονος», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, 4 (1964), σ. 47. Κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου (1770-1774) φαίνεται ότι είχε ανατεθεί στους μυκονιάτες το ψήσιμο διπυρίτη για τις ανάγκες του ρωσικού στόλου και οι άνθρωποι που απασχολούνταν με το ζύμωμα και το ψήσιμο αμείβονταν με 4 γρόσια το μήνα, βλ. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Μύκονος...*, ό.π., σ. 163. Οι κάτοικοι μάλιστα του νησιού απειλήθηκαν από τους Ρώσους με κυρώσεις, όταν σε κάποια περίπτωση θεωρήθηκε ότι από δική τους αμέλεια και εγκατάλειψη καταστράφηκαν ποσότητες διπυρίτη, βλ. σχετική επιστολή του Α. Γ. Ορλόφ στο Κ. Α. Παλαιολόγος, «Ρωσικά περί Ελλάδος έγγραφα», *Παρνασσός* 1 (1887), σ. 917. Λαογραφικά στοιχεία για τους φούρνους του νησιού καταγράφονται από τον Ν. Αγγελετάκη, «Φούρνοι και φουρνάρηδες», εφ. *Νέα Μύκονος*, α.φ. 227-228, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1967 και τον Αθ. Σταθόπουλο, «Οι μύλοι και οι φούρνοι της Μυκόνου», εφ. *Κυκλαδικόν Φως*, κυρίως α.φ. 310, Απρίλιος 1974, σ. 7.

με σαφήνεια. Για παράδειγμα, στον Χάνδακα της Κρήτης τον 14ο αιώνα υπήρχε επίσημα αναγνωρισμένο το επάγγελμα του αρτοποιού, το οποίο μάλιστα περιελάμβανε δύο κλάδους, τους *fornarri* που απασχολούνταν με την παραγωγή του ψωμιού και τους *pistores* οι οποίοι πωλούσαν ψωμί δικής τους ή ξένης παρασκευής¹⁰⁹. Η πιστοποίηση της εκμάθησης του επαγγέλματος του φούρναρη ήταν συχνά αποτέλεσμα μακρόχρονης μαθητείας¹¹⁰, ενώ σε μεγάλες πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας υπήρχαν συντεχνίες αρτοποιών που λειτουργούσαν μέσα σε ένα πλαίσιο θεσμοθετημένων υποχρεώσεων αλλά και προνομιακών ρυθμίσεων¹¹¹. Η παρασκευή και η ποιότητα του ψωμιού, ιδιαίτερα στις μεγάλες πόλεις, καθοριζόταν από αυστηρούς κανόνες που είχαν θεσπιστεί από την κεντρική εξουσία¹¹².

Για να επανέλθουμε όμως στη Μύκονο, η εξέλιξη φαίνεται ότι είναι αντίστροφη από αυτήν που επισημάναμε στους ιδιοκτήτες των μύλων του νησιού: συγκέντρωση των φούρνων στην κατοχή λιγότερων ιδιοκτητών, ενώ παράλ-

109. Βλ. Χ. Γάσπαρης, «Οι επαγγελματίες του Χάνδακα κατά τον 14ο αιώνα, σχέσεις με τον καταναλωτή και το κράτος», *Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ*, 8 (1989), σ. 89. Για την επαγγελματική οργάνωση των αρτοποιών στη βυζαντινή Χίο, βλ. Αντ. Δαμαλάς, *Ο οικονομικός βίος της νήσου Χίου από του έτους 992 μ.Χ. μέχρι του 1665*, δακτυλ. διδακτ. διατριβή, Αθήνα 1990, σ. 284-286. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο μεγάλος αριθμός φούρνων που έχει παρατηρηθεί σε ορισμένες σημαντικές πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Κωνσταντινούπολης, όπου κατά τον 17ο αιώνα υπήρχαν γύρω στους 105 φούρνους που απασχολούσαν περίπου 1.000 πρόσωπα και εργαζόταν κυρίως για τις ανάγκες του στρατού, βλ. R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Παρίσι 1962, σ. 405.

110. Βλ. το παράδειγμα της Ζακύνθου, Δ. Βαγιακάκος, «Μανιάται εις Ζάκυνθον», *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, 5 (1954), σ. 59, έγγρ. 28 με χρονολογία 19 Ιουλίου 1681, σ. 96, έγγρ. 57 με χρ. 3 Οκτωβρίου 1707 και *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, 6 (1955), σ. 12-13, έγγρ. 66 με χρ. 20 Οκτωβρίου 1709, στο οποίο δεκαεξάχρονο παιδί παραδίδεται σε φούρναρη «διά να του δουλεύη στον φούρνον και να το μάθη φούρναρη εις τον οποίον να σταθή και να του δουλεύη χρόνους τέσσερις».

111. Βλ. Ευαγγελία Μπαλτά, «Το ψωμί στον ελλαδικό χώρο κατά την οθωμανική περίοδο», *Ο άρτος...*, ό.π. σ. 231-237. Επιμέρους παραδείγματα συντεχνιών αρτοποιών σε πόλεις του τουρκοκρατούμενου χώρου, βλ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Συμβολή εις την ιστορία της οικονομικής, κοινωνικής και εκπαιδευτικής ζωής της Λάρισας κατά την Τουρκοκρατία», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, (Κ.Ε.Μ.Ν.Ε.), 3 (1990), σ. 274-276. Α. Καλινδέρης, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 58 και για το ρόλο τους στη διαμόρφωση της τιμής του ψωμιού, βλ. Anna Matthaiou, *Aspects de l'alimentation en Grèce sous la domination ottomane; des réglementations au discours normatif*, δακτυλ. διατριβή, Παρίσι 1992, σ. 70-77. Στη Σόφια η συντεχνία «ψωμάδων» υπήρχε ήδη από το 1617, βλ. Ν. Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, τ. 1, μετάφρ. Έφη Αβδελά - Γεωργία Παπαγεωργίου, Αθήνα 1986, σ. 175-6.

112. Βλ. σχετικά Anna Matthaiou, *Aspects...*, ό.π., σ. 55-70 και Ευ. Μπαλτά, «Το ψωμί...», ό.π., 232-234.

ληλα διακρίνεται μία αλλαγή στο προφίλ των τελευταίων. Οι ιδιοκτήτες φούρνων του μεταγενέστερου καταστήχου εντάσσονται, σε μεγαλύτερη αναλογία από αυτούς του πρώτου, στις βαθμίδες εκείνες των φορολογουμένων που καταβάλλουν μεγαλύτερα ποσά ως φόρο και είναι κάτοχοι μεγάλου αριθμού ακινήτων. Η ίδια τάση διαφαίνεται και από τα έγγραφα των αγοραπωλησιών. Γόνοι των οικονομικά ισχυρών οικογενειών είναι οι αγοραστές των φούρνων και των φουρντοτόπων που πωλήθηκαν την εποχή που εξετάζουμε.

Επίσης σημαντικός αριθμός των ιδιοκτητών φούρνων είναι παράλληλα και ιδιοκτήτες μεριδίου σε μύλους. Και το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται να ενισχύεται όσο πλησιάζουμε προς το τέλος του αιώνα, όπου είναι ταυτόχρονα ιδιοκτήτες των δύο αυτών αγαθών το 18% των ιδιοκτητών μύλων και το 31% των ιδιοκτητών φούρνων. Τα ποσοστά αυτά, αν συνδυαστούν και με την αυξημένη συμμετοχή των ίδιων προσώπων στην κατοχή αποθηκών, ίσως είναι ενδεικτικά της προσπάθειας κάποιων εύπορων κατοίκων του νησιού να κυριαρχήσουν στη διακίνηση και μεταποίηση του σιταριού¹¹³.

Η κατοχή φούρνου δεν σημαίνει και αποκλειστική επαγγελματική συνάφεια με αυτόν. Στα δύο φορολογικά κατάστιχα που προαναφέραμε 8 ιερείς εμφανίζονται ως ιδιοκτήτες. Επίσης οι γυναίκες του νησιού περιλαμβάνονται μεταξύ των κατόχων φούρνων, παρ' όλο που η παρουσία τους είναι μάλλον ασθενηκή και στα φορολογικά κατάστιχα και στα σχετικά δικαιοπρακτικά έγγραφα.

ΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ

Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των ναών νομίζω ότι είναι ένα θέμα που δεν έχει απόλυτα διασαφηνιστεί¹¹⁴. Οπωσδήποτε σημαντικός αριθμός εκκλησιών αποτελούσε ιδιωτική περιουσία¹¹⁵, ενώ κατά τη διάρκεια της φραγκικής κυριαρχίας

113. Παρόμοια διαπλοκή των ιδιοκτητών παρατηρείται και στα μέσα του 18ου αιώνα, βλ. Sevasti Lazari, *Économies...*, ό.π., σ. 82.

114. Βλ. το σχετικό προβληματισμό στο Π. Ακανθόπουλος, *Η ιστορία των ενοριών του οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 25-26 και 47-48.

115. Στην Πάρο οι περισσότεροι ναοί ήταν ιδιωτικοί και οικογενειακοί, όπως μαρτυρούν οι διαστάσεις τους, η θέση τους αλλά και οι κτητορικές επιγραφές και τάφοι που συχνά υπήρχαν στον περίβολό τους, βλ. Α. Ορλάνδος, «Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου», *Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*, 9 (1962), σ. 119-121. Στην Άνδρο, επίσης, οι εκκλησίες εκτός από περιορισμένες εξαιρέσεις ήταν ιδιόκτητες, βλ. Δ. Πασχάλης, «Αναγραφή των από Χριστού Αρχιερευσάντων εν τη νήσω Άνδρω από Ζωΐλου (362) μέχρι Μητροφάνους (1889) και ειδήσεις ιστορικά περί αυτών», *Θεολογία*, 5 (1927), σ. 316-317 και Δ. Πασχάλης, «Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά εκκλησία της Άνδρου ων είναι Φραγκικά», *Θεολογία*, 27 (1956), σ. 97. Στη Σύρο όλοι οι ορθόδοξοι ναοί ανήκαν σε ιδιώτες, βλ. Α. Δρακάκης, *Η Σύρος επί τουρκοκρατίας*, τ. 1, Ερμούπολη 1948, σ. 145. Στην

χίας οι φεουδάρχες είχαν απόλυτη εξουσία στους ναούς που βρίσκονταν στο φέουδό τους¹¹⁶. Σε κάποια νησιά φαίνεται ότι σε ιδιώτες ανήκαν όχι μόνο εξωκλήσια και προσκυνήματα αλλά και ορισμένοι τουλάχιστον ενοριακοί ναοί¹¹⁷. Στους τελευταίους υπάγονταν υποχρεωτικά τα σπίτια του οικισμού, οι κάτοχοι των οποίων αναλάμβαναν και τις σχετικές οικονομικές υποχρεώσεις, που συνίσταντο σε τακτικές και έκτακτες χρηματικές καταβολές¹¹⁸. Υπάρχουν ενδείξεις ότι σε ορισμένα νησιά η οργάνωση των ενοριών υπήρξε ιδιαίτερα ισχυρή. Σχετικές είναι οι ακόλουθες μαρτυρίες, που προέρχονται και οι δύο από τη Σίφνο, στο κάστρο της οποίας στα μέσα του 17ου αιώνα υπήρχαν τουλάχιστον 9 ενορίες¹¹⁹:

— Συχνά σε προικιά έγγραφα περιλαμβάνονταν ρήτρες, σύμφωνα με τις οποίες οι προικολήπτες, εκτός από τα κινητά και ακίνητα αγαθά που αποκτούσαν, αναλάμβαναν και τη ρητή υποχρέωση να παραμείνουν ενορίτες σε εκείνη την ενορία που καθοριζόταν στο προικοσύμφωνό τους¹²⁰.

— Εύποροι κάτοχοι ενοριακών ναών «επιδοτούσαν» νέους κατοίκους για την ανοικοδόμηση κατοικίας εντός της ενορίας, με την υποχρέωση διηνεκούς παραμονής σε αυτήν. Για παράδειγμα, στα 1784, «ο κυρ Γεώργης Ιωάννου Τουλή ομού και η συμβία του κερά Μαρία, ομολογούν ότι διά το καινούργιο σπίτι που κτίζουν τώρα, έλαβον παρά των οικοκλήρηδων της εκκλησίας του Αγίου Κωνσταντίνου ό,τε σιόρ Γιαννάκη Καμπάνη και σιορ Αποστολάκη Μπάο

Πάτμο επίσης υπήρχαν ιδιωτικοί ναοί, οι οποίοι μέσω αφιερώσεων συχνά περνούσαν στην κυριότητα της μονής του Θεολόγου, σχετικό παράδειγμα βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντής, *Κείμενα...*, ό.π., σ. 73-74.

116. Στο βιβλίο του Φιλωτείου Νάζου του 1565 διαβάζουμε σχετικά με την εκκλησία του χωριού: «δεν τη 'ρίξει κανένας μητροπολίτης, μηδέ από του χωριού τσ' ανθρώπους, μόνο ο άρχος του χωριού βάνει και εβγάνει παπά όποιο του φανή εκείνου...», βλ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική...*, ό.π., σ. 13-14.

117. Βλ. σχετικό παράδειγμα, Σ. Συμεωνίδης, *Ιστορία της Σίφνου. Από την προϊστορία μέχρι το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα 1990, σ. 194-195. Στη Μύκονο επίσης, σε έγγραφο με χρονολογία 12 Ιουλίου 1717 (βλ. Γ.Α.Κ., Κ.60, φ. 18), γίνεται λόγος για ενοριακό ναό ο οποίος ανήκει σε ιδιώτες. Στη Σύρο ιδιωτικός ήταν ο ενοριακός ναός του Αγ. Νικολάου, βλ. Α. Δρακάκης, *Η Σύρος...*, ό.π., σ. 146. Συνήθης ήταν και η πρακτική της «εμβατοικιάσεως» από τον εφημέριο του ενοριακού ναού έναντι καταβολής χρηματικού ποσού, βλ. Π. Ακανθόπουλος, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 84-86.

118. Βλ. Ι. Αναστασίου, «Αι ενορίες της ελληνικής εκκλησίας κατά την διάρκεια του ΙΗ' αιώνας», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης*, 22 (1977), σ. 15-18· Π. Ακανθόπουλος, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 57-61· Σ. Συμεωνίδης, *Ιστορικά Αγίου Κωνσταντίνου Αρτέμιονος Σίφνου*, Αθήνα 1991, σ. 17-18.

119. Βλ. Κ. Μέρτζιος, «Μία διαθήκη εκ Σίφνου του 1662», *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, 8 (1958), σ. 109.

120. Βλ. σχετικά Σ. Συμεωνίδης, «Ανέκδοτα νομικά...», ό.π., σ. 105-108, 111, 113, έγγρ. 16, 17, 19, 20.

γρόσα δέκα, ήτοι δέκα, τα οποία έλαβον διά την ενορία του σπιτιού και στέργουν εις όποιον παιδί τους προκίσειν το αυτό οσπίτιν να είναι παντ' ελεύθερον η ενορία του εις τον 'Άγιον Κωνσταντίνου»¹²¹.

Ανάλογες είναι οι μαρτυρίες για την οργάνωση του ενοριακού συστήματος των εκκλησιών της 'Ανδρου¹²². Στο νησί αυτό στις αρχές του 19ου αιώνα οι ενορίες που υπήρχαν έφθναν μάλιστα τις 67¹²³. Στην οργάνωση του ενοριακού συστήματος επίσης κατέφυγε ο Γενικός Προβλετής του Μορέως Grimani στα τέλη του 17ου αιώνα, προκειμένου να συγκεντρώσει στοιχεία για την εκκλησιαστική περιουσία στην Πελοπόννησο¹²⁴.

Το φαινόμενο της συνιδιοκτησίας, το οποίο συναντήσαμε στα ελαιοτριβεία, στους μύλους και στους φούρνους, ήταν συχνό και στην περίπτωση των εκκλησιών, εδώ όμως ο αριθμός των συνιδιοκτητών συνήθως περιοριζόταν σε δύο. Η πορεία συνεχών μεταβιβάσεων των μεριδίων των συνιδιοκτητών, στη διάρκεια δύο περίπου αιώνων, παρουσιάζεται με ενάργεια στο παράδειγμα της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου στη Σύρο¹²⁵. Η πρακτική είναι συχνή και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, όπου σε πολλές περιπτώσεις οι από κοινού ιδιοκτήτες ανήκαν στις προυχοντικές οικογένειες των νησιών¹²⁶.

Οι ναοί δεν περιλαμβάνονται στα φορολογητέα περιουσιακά στοιχεία που καταγράφονται στα κτηματολόγια της εποχής. Ορισμένους από τους κατόχους τους λοιπόν —όχι όμως όλους— μπορούμε να τους εντοπίσουμε από τα νοταριακά έγγραφα.

Στη Μύκονο συναντήσαμε 10 πωλήσεις ναών μεταξύ των πωλητήριων πράξεων που εξετάσαμε. Σε 5 από αυτές τις περιπτώσεις πωλήθηκε το ήμισυ

121. Σ. Συμεωνίδης, *Ιστορία της Σίφνου...*, ό.π., σ. 194-5.

122. Βλ. Δ. Πολέμης, *Ιστορία της 'Ανδρου*, 'Ανδρος 1981, σ. 100-101.

123. Ο αριθμός αυτός προέρχεται από καταγραφή του 1834, βλ. Δ. Πολέμης, «Οι ενοριακοί ναοί της 'Ανδρου κατά το 1834», *Πέταλον*, 5 (1990), σ. 209. Λίγα χρόνια πριν, το 1815, μόνο στο διαμέρισμα του Κάτω Κάστρου υπήρχαν 52 ενορίες, βλ. του ίδιου, «Το κτηματολόγιον της 'Ανδρου», *Πέταλον*, 3 (1982), σ. 231-232.

124. Βλ. μεγάλο τμήμα της αναλυτικής καταγραφής Κ. Ντόκος, «Η εν Πελοποννήσω...», ό.π., σ. 45 κ.ε.

125. Βλ. Α. Δρακάκης, *Η Σύρος...*, ό.π., σ. 146-149.

126. Βλ. το παράδειγμα του Αγ. Κωνσταντίνου της Σίφνου, όπου συνιδιοκτήτες, οι Μπάος και Καμπάνης, ανήκαν σε ισχυρές οικογένειες του νησιού (Σ. Συμεωνίδης, *Ιστορία της Σίφνου...*, ό.π., σ. 194-5, επίσης του ίδιου, *Ιστορικά...*, ό.π., σ. 41-43 και του ίδιου «Δεκαπέντε...», ό.π., σ. 102, όπου σε προικοσύμφωνο προικοδοτείται από τον οικονόμο Απ. Μπάο ο μισός ναός στο γιό του Νικόλαο, με «τα δικαιώματά τους όλα μέσα και έξω, ιερά άμφια, σκεύη, βιβλία, λειτουργίες, αρτοκλασίες, ενορίες ως διαλαμβάνει ο κώδικας»). Σε διαθήκη του 1737 από την Πάρο, δύο σύζυγοι που κατείχαν από κοινού μία εκκλησία την αφήνουν μετά το θάνατό τους στην αρχόντισσα Μαρούσα Μαυρογένη, βλ. Ι. Βισβίτζης, «Το κληρονομικόν...», ό.π., σ. 168.

της εκκλησίας. Ανάλογο φαινόμενο παρατηρούμε και στις δωρητήριες πράξεις της εποχής, όπου σε δύο από τις τέσσερις πράξεις «χαρισμάτων» που αφορούν εκκλησίες δωρίζεται το μερίδιο που κατείχε ο δωρητής.

Οι τιμές πώλησης δεν παρουσιάζουν ομοιογένεια. Στα πωλητήρια έγγραφα που αναφέραμε κυμαίνονταν από 17.5 έως 90 γρόσια. Η σοβαρή αυτή απόκλιση οφειλόταν στην τοποθεσία που βρισκόταν ο ναός (εντός του οικισμού, ή εξωκλήσι), στον εξοπλισμό του σε ιερά σκεύη, λειτουργικά βιβλία, εικόνες κ.λπ., αλλά και στον αριθμό των πιστών που υπαγόταν σε αυτόν, για τις περιπτώσεις των ενοριακών ναών.

Με τη λειτουργία ακριβώς της ενοριακής εκκλησίας, ως χώρου τέλεσης θρησκευτικών πράξεων (γάμων, βαπτίσεων, κηδειών και μνημοσύνων) και βέβαια ως στοιχείου αναπόσπαστα συνδεδεμένου με τα χρηματικά ποσά που διακινούνταν γύρω από αυτές τις τελετές, συνδέεται σε μεγάλο βαθμό και το φαινόμενο της συνιδιοκτησίας. Χωρίς να παραβλέπουμε τις περιπτώσεις συνιδιοκτησίας που οφείλονταν σε κατατμήσεις λόγω της κληρονομικής διαδοχής¹²⁷, είναι ευδιάκριτη στα έγγραφα η επιθυμία και η προσπάθεια ιερέων να θέσουν υπό την κατοχή τους ναούς. Πράγματι, σε έξι από τις δέκα σχετικές πωλήσεις οι αγοραστές ήταν ιερείς, ενώ σε μία ακόμη περίπτωση η αγοράστρια προσδιορίζεται από το νοτάριο ως αδελφή ιερέα.

Το γεγονός αυτό είναι εξηγήσιμο, αφού η εκκλησία αποτελούσε για τον ιερέα το φυσικό του χώρο δράσης και το απαραίτητο εργαλείο άσκησης του επαγγέλματός του και προσπορισμού των εισοδημάτων του. Είναι άλλωστε γνωστές διαμάχες, σε διάφορα επίπεδα, ιερέων και ιεραρχών για τον έλεγχο εισοδημάτων συγκεκριμένων ναών¹²⁸.

Σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, η θέληση για συνεργασία ήταν

127. Χαρακτηριστική είναι επίσης δικαστική απόφαση του 1665, που επιβάλλει τη συνιδιοκτησία σε διεκδικούμενη εκκλησία. Οι διάδικοι, ένας μοναχός και ένας ιερέας, υποστήριζαν και οι δύο ότι αποτελούσε προικώ τους, βλ. Ι. Βισβίτζης, «Δικαστικά αποφάσεις του 17ου αιώνα εκ της νήσου Μυκόνου», *Ε.Α.Ι.Ε.Α.*, 7 (1957), σ. 75-78.

128. Βλ. για παράδειγμα τη διαμάχη που περιγράφεται από τον Σπ. Λάμπρο, «Τρία έγγραφα της εν Άνδρω μονής του Αγίου Νικολάου», *Νέος Ελληνομνήμων*, 6 (1909), σ. 243-245, ανάμεσα στη μονή του Αγίου Νικολάου και σε ένα ιερέα, σχετικά με το δικαίωμα του τελευταίου να εφημερεύει σε ναό. Για διαμάχη ανάμεσα σε εκπροσώπους της καθολικής και της ορθόδοξης εκκλησίας για τον έλεγχο των προσόδων ναών των νησιών που κατοικούνταν από πληθυσμούς και των δύο δογμάτων, βλ. Π. Ζερλέντης, *Αρχιεπίσκοποι της Σαντορίνης 1537-1814 - Παναγία της Γωνίας, το καθολικόν της επισκοπής Θήρας*, Ερμούπολη 1923, σ. 32-38. Επίσης για τη σύγκρουση με αφορμή το ναό των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού στη Μήλο βλ. Β. J. Slot, «Η διένεξις μεταξύ Κυρίλλου Λουκάρεως και Μελετίου αρχιεπισκόπου Μήλου περί του καθολικού ναού της Μήλου 1628-1633», *Κιμωλιακά*, 8 (1978), σ. 47-60 και G. Hering, *Οικουμενικό πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική 1620-1638*, μετάφρ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα 1992, σ. 307-310.

κοινή σε λαϊκούς και ιερείς. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το ακόλουθο: στις 12 Ιουλίου 1717 συντάχθηκε συμφωνία μεταξύ του παπά Δοσίθεου και της Φρατζέσκας συζύγου ποτέ Μιγάλη Καλαμαρά ότι ο πρώτος θα ιερούργει στην εκκλησία της δεύτερης και θα μοιράζονται τις χρηματικές καταβολές που θα προέρχονται από τους ενορίτες, καθώς και τα άλλα εισοδήματα του ναού (προθέσεις, μνημόσυνα, σαραντάρια)¹²⁹.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα λέγαμε ότι η πρακτική της από κοινού εκμετάλλευσης αγαθών γνώρισε σημαντική διάδοση σε ποικίλους τομείς οικονομικών δραστηριοτήτων¹³⁰. Για την εξήγηση ενός ανάλογου φαινομένου, αυτού της συμπλοικτικότητας, έχει προταθεί η άποψη ότι εκτός από τον επιμερισμό του ρίσκου και τη στενότητα κεφαλαίων η εταιρική μορφή ιδιοκτησίας αποτελούσε ίσως μέρος ενός συνολικότερου επιχειρηματικού σχήματος, που διαμόρφωσε συγκεκριμένες σχέσεις οικονομικού και κοινωνικού τύπου¹³¹.

Νομίζω ότι σε παράλληλη κατεύθυνση μπορεί να αναζητηθεί η εξήγηση της ύπαρξης συνιδιοκτητών στις εκμεταλλεύσεις που εξετάσαμε. Δεν ήταν αποκλειστικά η στενότητα των κεφαλαίων που οδηγούσε στη συνιδιοκτησία, αφού οι παλαιοί ιδιοκτήτες ή οι νέοι αγοραστές συχνά διοχέτευαν το πλεόσσμα των χρημάτων τους σε άλλες δραστηριότητες ή σε ορισμένες περιπτώσεις αγόραζαν μερίδια σε άλλα αγαθά, ίδιου τύπου με αυτά που ήδη κατείχαν (για παράδειγμα, συνιδιοκτήτες μύλων αγόραζαν μερίδια και σε άλλον μύλο, συνιδιοκτήτες εκκλησιών γίνονταν συμμετοχοί και σε άλλη εκκλησία κ.λπ.). Χωρίς να παραβλέπουμε τη σημαντική συχνότητα αναγκαστικών συνιδιοκτησιών, που προέκυπταν από κληρονομικές διασπάσεις και οικογενειακές συγκατοικήσεις, νομίζω ότι μία βασική παράμετρος για την εμφάνιση της συνεκμετάλλευσης πρέπει να αναζητηθεί στο γεγονός ότι η ύπαρξή της ήταν λειτουργική. Διευκόλυνε δηλαδή την επαρκέστερη και αποδοτικότερη εκμετάλλευση του αγαθού στο οποίο εφαρμοζόταν.

129. Βλ. Γ.Α.Κ., Κ.60 φ. 18, έγγρ. με ημερομηνία 12 Ιουλίου 1717.

130. Εκτός από τη συνιδιοκτησία σε ακίνητα, το ίδιο φαινόμενο έχει παρατηρηθεί, σπανιότερα όμως, μεταξύ κατόχων ζώων, ιδιαίτερα των πρόσφορων για αγροτικές εργασίες. Σχετικά παραδείγματα κατά τον 17ο αιώνα, βλ. από τη Σίφνο Σ. Συμεωνιδής, «Ανέκδοτα...», ό.π., σ. 124, από τη Νάξο Αναστασία Σιφωνίου-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *Ο κώδικας...*, ό.π., έγγρ. 175 σ. 349-350, έγγρ. 769, σ. 1044, από την Κρήτη W. Bakker - A. van Gemert, *Μανόλης Βαρούχας...*, ό.π., έγγρ. 148, σ. 160-1, έγγρ. 239 σ. 236-7, έγγρ. 263 σ. 256-7, έγγρ. 439 σ. 402-3 κ.λπ., από την Ικαρία Ιω. Μελάς, *Ιστορία της νήσου Ικαρίας*, τ. Β', Αθήνα 1958, σ. 67. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το φαινόμενο συνιδιοκτησίας σε μεμονωμένα δένδρα, βλ. W. Bakker - A. van Gemert, ό.π., πωλητήριες πράξεις 1/3 βελανιδιάς (σ. 44-45), μισής μουριάς (σ. 287-8), 1/3 μουριάς (σ. 388-9).

131. Βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Ελληνική ναυτιλία...*, ό.π., τ. 2, σ. 55.

Ο συνδυασμός εξουσίας-ελέγχου επί των κατοίκων του νησιού και προσδοκώμενου οικονομικού οφέλους ήταν παράγοντες που ώθησαν στην εξάπλωση της συνιδιοκτησίας. Η τελευταία επέτρεπε τη συνεργασία ανθρώπων που είχαν ειδικές γνώσεις (μυλωνάδες, μάστορες) ή ασκούσαν ιδιότυπο, αποκλειστικά κατοχυρωμένο, επάγγελμα (ιερείς), με άλλους που είχαν την οικονομική δύναμη να ελέγξουν την αγορά αυτών των ακινήτων. Παράλληλα, επέτρεπε στις οικονομικά ισχυρές οικογένειες να εισέρχονται σε αυτούς τους ιδιαίτερης σημασίας χώρους, χωρίς να προκαλούν κραδασμούς και χωρίς να εντείνουν τις τοπικές αντιπαλότητες, αφού, δίχως να είναι κάτοχοι αποκλειστικών προνομίων, είχαν τη δυνατότητα να διατηρήσουν υπό τον έλεγχό τους τους νευραλγικούς αυτούς τομείς της ζωής των νησιών.